

İslâm Ekonomisinde Temel İlkeler*

Mehmet YÜCE**

Öz

İslâm sadece inanç esasları üzerine kurulmuş din değildir. İslam dininde akâid ilkeleri temel olmakla birlikte bunun hem tamamlayıcısı hem de yansıması olarak amel-ibadet, ahlâk esasları ve muamelat da dinin diğer sacayaklarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslam dini hayatın bütün alanlarına ilişkin her konuya temas etmektedir. Ancak metodolojik olarak her konuyu ayrıntılı olarak ele almaz. Yapısına göre kimi konular için esasları belirtmekle yetinilir. İslam dininin birinci kaynağı olan Kur'an, diğer birçok toplumsal kurumda olduğu gibi ekonomi kurumunun temel ilkelerini belirlemekle yetinmiştir. Zira Kur'an, dönemin ekonomik yapısı ve gelişimine göre farklılaşacak ekonomi kurumunun temel ilkelerini belirleyip, ayrıntılı uygulamayı dönemin ihtiyacına göre İslam toplumlarına bırakmıştır. Bu durum Kur'an'ın olaylara mucizevi bakış açısını gösterdiği gibi İslam dininin toplumsal olaylara bakış tarzını da ortaya koymaktadır.

İnsanlar, varlıklarını sürdürebilmeleri için birçok kuruma ihtiyaç duymaktadırlar. Bunlardan biri de ekonomi kurumudur. Hayatın bütün alanlarında her konuya temas eden İslam dini, insanların temel ihtiyaçlarını karşıladıkları ekonomik kurumuna da kuşkusuz temas etmektedir. Bu ilişki sonucunda ise İslam ekonomisi sistemi oluşmuştur. İslam ekonomisinde sistem, İslam hukukunun birincil kaynakları Kur'an ve Sünnet başta olmak üzere İslam'ın temel kaynaklarından beslenmektedir. İslam iktisadında sınır, İslam dininin belirlediği kapsam ve çerçevedir. Amaç bireyin ekonomik ihtiyacını karşılamak ve sorunlarını çözmekle birlikte, dünyevi ve uhrevi saadeti sağlamaktır. Hedef sadece maddi tatmin sağlamaktan ibaret olmayıp, Kur'an'ın insanlar için belirlediği yüksek gayelere ulaşmaktır. Birey, iktisadi faaliyetlerde bulunurken sadece iktisadi kurumları değil, İslam'da yer alan diğer kurumları da dikkate almalıdır. İşte burada İslam ekonomisinin temel ilkeleri devreye girmektedir. Dolayısıyla bu ilkeler, İslam ekonomik sisteminin işleyişini sağlayan birer ölçü olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, İslam Ekonomisi, İslami Ekonomi, Ekonomi Felsefesi, Ekonominin İlkeleri, İslam Ekonomisi İlkeleri.

* Araştırma Makalesi. **Makale Gönderim Tarihi:** 01.03.2021 **Makale Kabul Tarihi:** 17.05.2021

DOI: <https://doi.org/10.52886/ilak.888911>

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü
Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Finance
myuce@uludag.edu.tr ORCID: 0000-0001-6398-5589

Main Principles in Islamic Economy

Abstract

Islam is not just a religion founded on the principles of belief. In the Islamic religion, "akaid", that is, the principles of faith are fundamental, but as both a complement and reflection of this, deeds constitute worship, the principles of morality and muamelat are other parts of the religion. Therefore, Islam touches on every issue related to all areas of religious life. But methodologically it does not address every issue in detail. According to its structure, it is sufficient to specify the principles for some subjects. The Qur'an, which is the main source of the religion of Islam, is content with determining the main principles of the economic institution, as in many other social institutions. As a matter of fact, the Qur'an determined the main principles of the economic institution that would differ according to the economic structure and development of the period and left the detailed application to Islamic societies according to the needs of the period. This situation not only shows the miraculous perspective of the Qur'an but also reveals the way the religion of Islam views social events.

People need many institutions to survive. One of these institutions is the economic institution. The religion of Islam, which touches every subject in all areas of life, undoubtedly touches the economic institution where people meet their basic needs. As a result of this relationship, the Islamic economic system was formed. In Islamic economics, its system is fed by the basic sources of Islam, especially the Qur'an and Sunnah, which are the primary sources of Islamic law. The limit in Islamic economics is the scope and framework determined by the religion of Islam. While the aim is to meet the economic needs of the individual and to solve his problems, it is to provide worldly and otherworldly happiness. The goal is not just to provide material satisfaction, but to reach the high goals that the Qur'an has set for people. While the individual is engaged in economic activities, he should take into account not only economic institutions, but also other institutions in Islam. This is where the main principles of Islamic economics come into play. Therefore, these main principles continue to exist as a measure that ensures the functioning of the Islamic economic system.

Keywords: Economics, Islamic Economics, Islamic Economy, Philosophy of Economics, Principles of Economics, Principles of Islamic Economics.

Özet

İnsanı yaratılmışların en üstünü ve en güzel şekilde yaratılmışı olarak gören İslam dininin birinci kaynağı olan Kur'an'a göre, insan başboş ve amaçsız değil aksine yüce gayeler için yaratılmıştır (ez-Zâriyât 51/56; el-Kıyâme 75/36; et-Tîn 95/4). Yüce gayelerle yaratılmış insanın en yüce gayesi ise yaratıcısını tanımak, O'na itaat etmek ve iradesi doğrultusunda bir hayat yaşamaktır. İslam'da bu şekilde tanımlanan insan için elbette bir yaşam felsefesi de belirlenmiştir. Bu felsefesi bakışı özü ise, insanın Yaratıcının bakışıyla dünyayı yorumlaması ve iradesine uygun hayat sürdürmesi şeklinde ifade edilebilir. Müslüman bireyin hayata bakışı ise Kur'an ve sünnette somutlaştırılmıştır. Dolayısıyla insan

yaşamında en önemli yeri teşkil eden ihtiyaçların karşılanmasını kendine konu alan ekonomiye ilişkin temel düzenlemelerin de bu kaynaklarda yer alması kaçınılmazdır.

İslam ekonomisi, yaratılmışların en üstünü olan insanın meşru ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaynak israfına gidilmeksizin, mevcut imkânlar çerçevesinde sınırlı kaynakları kullanarak üretilen mal ve hizmetlerin adaletli bir şekilde bölüşülmesine olanak sağlayan, bireyin özgür iradesiyle yapacağı tercih ile kamu yararı ve kâinatın dengesinin uyumu esasına dayalı olarak kaynak tahsisini gerçekleştiren, ahlaki değerlere haiz, meşruiyetini Kuran-ı Kerim ve Sünnetten alan bir ekonomik anlayış şeklinde tanımlanabilir. İslam ekonomisi özünü Kur'an ve Sünnetten alır. Ekonomik gelişmeler sonucu ortaya çıkan yeni gelişmeler ise Kur'an, Sünnet, Sahabe ve Medeni ehli uygulamalarla birlikte İslam Hukuku içtihatları dikkate alınarak günün şartlar içinde İslam'ın temel anlayışına göre yorumlanır.

Ekonomi, insan ihtiyacını karşılamak üzere kıt kaynakları kullanarak, mal ve hizmetlerin üretimini, tüketimini ve bölüşümünü inceleyen; neyin üretilmesi, nasıl üretilmesi ve kimler için üretilmesine ilişkin sorulara cevap arayan bir bilim dalıdır. Bu sorular İslam ekonomik sistemi tarafından da cevaplandırılması gerekmektedir. Kısaca kaynak dağılımı meselesi olarak da adlandırılan bu sorun, kapitalist sistemde piyasa mekanizması aracılığıyla çözümlenmeye çalışılmaktadır. Sosyal adaleti esas alan İslam dini bu sorunu tamamen piyasa mekanizmasına bırakmış mıdır? Kapitalizmin temel ilkelerinden olan, "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" mantığı ne kadar İslam'ın temel yaklaşımlarıyla örtüşmektedir? Üretim düzeyinin belirlenmesinde "fiyat mekanizması" nı esas alan kapitalist bakış, adalet ve ölçülülük ilkesini benimseyen İslam üretim anlayışıyla ne kadar uyum içindedir? İslam ekonomi sistemi, ekonominin ana sorunları olan "tam istihdam, etkin kullanım, üretim kapasitenin artırılması" sorunlarına nasıl bir çözüm getirmektedir?

Tüm bu soruların cevabını İslam Dininin birinci kaynağı olan Kur'an'da ayrıntılı olarak bulmak mümkün değildir. Zira İslam Dininin temel kaynaklarında ekonomik yapının çerçevesini ayrıntısıyla çizilmemiştir. Bunun yerine ekonomik alana ilişkin genel ilkeler, emirler ve tavsiyelerde bulunulmuştur. İşte burada söz konusu soruların çözümü bu temel ilkeler ışığında konunun uzmanlarının içtihatlarıyla şekillenecektir. Bu yaklaşım İslam'ın yeni sorunlara ya da yeni doğan ihtiyaçlara ilişkin getirilecek düzenlemelere temel bakışını da yansıtmaktadır. Zira bu yaklaşım Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslam toplumunun karşılaştığı sorunlar için geliştirilen bir çözüm yöntemi olagelmıştır. Sahabe döneminden sonra yeni sorunlarla karşılaşan İslam âlimleri, Hz. Peygamber ve sahabeden gelen nakillere kendi rey (oy) ve içtihatlarını ilave ederek sonraki nesillere, yani tebei tâbiîn (Sahabe sonrası ikinci nesil) tabakasına nakletmişlerdir. Aynı yaklaşımla tebe-i tâbiîn tabakası da kendi dönemlerine kadar gelen rivayet birikimini aynı gerekçelerden hareketle, kendi düşünce ve çıkarımlarını da ekleyerek sonrakilere

aktarmışlardır. Böylece toplumsal hayatın her alanına ilişkin İslami bir bakış tarzı şekillenmiştir.

İşte özünü Kur'an ve Sünnetten alan İslam ekonomik sistemin sorunları yönelik getirdiği çözümler de bu metodoloji ile gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın konusu da İslam toplumlarının karşılaştıkları yeni ekonomik sorunlara çözüm getirirken dikkate almaları gereken ilkeler oluşturmaktadır. Söz konusu ilkeler şunlardır: Tevhit/Birlik ilkesi, adalet ve ihsan ilkesi, özgür irade ilkesi, sorumluluk ilkesi, Homo İslamicus ilkesi ve ölçülülük ilkesidir.

Tevhit ilkesine göre, insanların emrine verilmiş olan imkân ve kaynaklar, insanın istediği gibi tasarruf edebileceği gibi bir şahsi mal değil, kendisine Allah tarafından emanet edilmiş bir mülktür. Dolayısıyla insan mülkün emanet olarak sahibidir. Bu nedenle emanet teslim aldığı bu kaynakları israf edemez. İslam ekonomisi ihtiyaç esaslı harcamayı teşvik ederek tasarruf ekonomisine yönlendirmekte ve kaynak israfı önüne geçilmektedir.

Adalet ve İhsan ilkesine göre kaynaklar Allah'a aittir ve Müslümanlar bu kaynakları gelecek nesiller için korumaya mecburdurlar. İslami ekonomi anlayışı, Allah'ın merhametiyle insanlara gönderdiği kaynaklardan faydalanmasına izin verirken, bu kaynakların plansız bir şekilde kullanılarak başkalarına maliyet getirmesi yasaklamaktadır.

Özgür İrade ilkesine göre bireyler özgür irade sahibidirler. Allah insanları diledikleri şekilde amel etmekte serbest bırakmıştır. İnsanlar, İslam hukuku sınırları içinde kalmak şartıyla istediği şekilde iktisadi faaliyete bulunabilir. Ayrıca kişinin iktisadi faaliyette bulunması ya da bulunmaması konusunda cebri yollara başvurulmaz. Ancak devletin düzenleyici ve adaleti tesis edici yönde müdahalesi her zaman geçerlidir.

Sorumluluk ilkesi, özgür bir sonucu olan bu ilkeye göre, kişi eylemlerinin sonucuna katlanmak zorundadır. Birey hem içinde yaşadığı topluma karşı hem de Allah'a karşı sorumludur. İşte bireyin bu sorumluluk bilinci içinde hareket etmesi gerekmektedir.

Homo İslamicus ilkesi sadece kendi menfaati peşinde olan insan tipini değil, başkasını da düşünen (altruist) insan tipini benimsemektedir. Diğer bir ifadeyle, İslam iktisadi Sisteminde, toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, azimli ama hırslı olmayan, üretken ama aldatmayan, müteşebbis ama kanaatkâr olan birey tipi tanımlanmaktadır.

Ölçülülük ilkesi ise ekonomik ve toplumsal hayata denge ve ölçüye dikkat çekmektedir. Bu ilkeye göre kişinin tüketiminde meşru hassasiyeti yanında aşırıya gitmemesi ve makul dengeye de riayet etmesi gerekmektedir.

Summary

According to the Qur'an, which is the primary source of the religion of Islam, which sees man as the highest and most beautiful creature, man was created for lofty purposes, not idle and aimless (az-Zariyat 51/56; al-Qiyame 75/36; et- Tîn 95/4). The highest goal of man, who was created with lofty purposes, is to know his creator, to obey Him, and to live a life in line with his will. Of course, a philosophy of life has also been determined for the human being defined in this way in Islam. The essence of this philosophical point of view can be expressed as man's interpretation of the world with the Creator's point of view and living in accordance with the Creator's will. The Muslim individual's perspective on life is embodied in the Qur'an and the Sunnah. Therefore, it is inevitable that the basic regulations related to the economy, which takes place in meeting the needs that constitute the most important place in human life, are also included in these resources.

The Islamic economy allows the fair distribution of goods and services produced with limited resources, without wasting resources to meet the legitimate needs of man, who is the highest of creations. In addition, it is an economic understanding that allocates resources based on the harmony of the individual's free will with the public interest and the balance of the universe, has moral values, and takes its legitimacy from the Qur'an and the Sunnah. Islamic economy takes its essence from the Qur'an and Sunnah. The new developments that emerged as a result of economic developments, on the other hand, are interpreted according to the basic understanding of Islam in the conditions of the day, taking into account the Qur'an, Sunnah, Companions and Civil practices, as well as Islamic Law jurisprudence.

Economics is the study of the production, consumption and distribution of goods and services, using scarce resources to meet human needs; It is a science that seeks answers to questions about what is produced, how it is produced and for whom. These questions need to be answered by the Islamic economic system as well. In short, this problem, which is also called the issue of resource allocation, is tried to be resolved through the market mechanism in the capitalist system. Has the religion of Islam, which is based on social justice, left this problem entirely to the market mechanism? To what extent does the logic of "laissez faire, laissez passer", which is one of the basic principles of capitalism, overlaps with the basic approaches of Islam? How compatible is the capitalist view, which is based on the "price mechanism" in determining the level of production, with the Islamic understanding of production, which adopts the principle of justice and proportionality? How does the Islamic economic system provide a solution to the main problems of the economy, namely "full employment, efficient use, increasing production capacity"?

It is not possible to find the answers to all these questions in detail in the Qur'an, which is the primary source of Islam. Because, the framework of the economic structure has not been drawn in detail in the basic sources of the religion of Islam. Instead, general principles, orders and recommendations regarding the economic field were made. Here, the solution of these questions will be shaped by the jurisprudence of the experts in the light of these basic principles. This approach also reflects the basic view of Islam on the regulations to be brought about new problems or emerging needs. Because this approach It has been a solution method developed for the problems faced by the Islamic society after the death of Muhammad. Islamic scholars who faced new problems after the period of the Companions, Hz. By adding their own opinions (votes) and ijtihads to the transmissions from the Prophet and the Companions, they transferred them to the next generations, that is, to the tebei tâbiîn (second generation after the Companions)society. With the same approach, the tebei tâbiîn society transferred the accumulation of narrations up to their own period to the next ones by adding their own thoughts and inferences, based on the same reasons. Thus, an Islamic perspective on every aspect of social life was formed.

Here, the solutions brought by the Islamic economic system, which takes its essence from the Qur'an and the Sunnah, have been realized with this methodology. The subject of this study is the principles that Islamic societies should take into account while solving the new economic problems they face. The principles in question are as follows: the principle of Unity/Unity, the principle of justice and benevolence, the principle of free will, the principle of responsibility, the principle of Homo Islamus, and the principle of proportionality.

According to the principle of Tawhid, the means and resources given to people are not a personal property that people can dispose of as they wish, but a property entrusted to them by Allah. Therefore, man is the owner of the property as a trust. For this reason, the escrow cannot waste these resources that it has received. The Islamic economy encourages need-based spending and directs it to savings economy and resource waste is prevented.

According to the principle of Justice and Ihsan, resources belong to Allah and Muslims are obliged to protect these resources for future generations. While the understanding of Islamic economics allows people to benefit from the resources that Allah has sent to people with His mercy, it prohibits the unplanned use of these resources to cause cost to others.

According to the principle of Free Will, individuals have free will. Allah has left people free to act as they wish. People can engage in economic activity as they wish, provided that they remain within the boundaries of Islamic law. In addition, forced means are not applied to the person's economic activity or not. However, the intervention of the state in a regulatory and justice-establishing direction is always valid.

According to the principle of Responsibility, a person has to bear the consequences of his actions. The individual is responsible both to the society in which he lives and to Allah. The individual must act in this sense of responsibility.

The principle of Homo Islamicus adopts not only the type of person who pursues his own interests, but also the type of people who think about others (altruist). In other words, in the Islamic economic system, the type of individual who is determined but not ambitious, productive but honest, enterprising but self-satisfied is defined.

The principle of Proportionality, on the other hand, draws attention to balance and measure in economic and social life. According to this principle, besides the legitimate sensitivity of the consumption, the person should not go to extremes and respect the reasonable balance.

Giriş

Sosyal bir varlık olan insan, diğer canlılardan farklı olarak sürekli bir gelişim süreci içinde bulunmakta ve bu sürecin her aşamasında birtakım maddî-manevî kurumlara ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaçların başında da toplu halde yaşamak yer almaktadır. Toplumun temelini teşkil eden bu ihtiyaç ve bu ihtiyacın zorunlu sonucu oluşan ortak hayat, toplumda “örüntü ağı” diyebileceğimiz soyut bir sosyal sistemi ortaya çıkarmaktadır. Bu sistem de davranış örüntülerini¹ oluşturmaktadır. Toplumun davranış kalıpları diye tanımlayabileceğimiz kurumlar da kendini bu şekilde hissettirmektedir. Bir toplumdaki kurumlar ağı, toplumun kültürünü meydana getirmektedir. Kurumlar, kişilerin neyi, nerede, nasıl yapacaklarını göstermek suretiyle sosyal davranışlarını kolaylaştırarak toplumsal yaşamı sürdürebilir hale getirmektedir. Böylece insanlar maddî ve manevî ihtiyaçlarını bu kurumlar aracılığıyla daha kolay ve daha kaliteli bir şekilde giderebilmektedir.

Toplumlarda hazır davranış kalıpları oluşturan; aile kurumu, siyaset kurumu, eğitim kurumu, ekonomi kurumu ve din kurumu gibi çok sayıda kurum vardır. Bu kurumlardan her bir kurumun temel bir fonksiyonu olmakla birlikte, hem diğer kurumları etkilemekte hem de diğer kurumlara ait ikincil fonksiyonu da yerine getirmektedir. Bu kurumlar içinde en etkin kurum şüphesiz din kurumudur. Tarihsel süreç içinde toplumlar ve toplumların davranış kalıbını belirleyen kurumlar incelendiğinde kurumların temelde din kurumundan doğduğunu söylemek mümkündür. Başlangıçta din kurumu diğer kurumların doğmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuş, ancak bu kurumlar zamanla din kurumundan koparak ayrı kurumlar haline gelmişlerdir.

¹ Davranış örüntüleri insanlar arasında düzenli olarak tekrarlanan düşünme ve eylem biçimlerindeki genelleşme ve standartlaşmayı ifade eder. Böylece davranış örüntüleri, bir toplumda neyin kabul edilebilir ya da kabul edilemez olduğu konusunda ortak yargı ve kuralları belirler.

Toplumsal temel kurumlardan biri de ekonomi kurumudur. Bu kurum insanın varlığının sürdürülmesinde temel işlevini yerine getirmektedir. İnsanoğlu yapısı gereği pek çok şeye ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaç duyulan kaynaklar ise kıttır. İnsanların ekonomideki kıt kaynaklar ile ihtiyaçları arasında dengeyi kurmak için geliştirdiği davranış kalıbı ise ekonominin felsefesini oluşturmaktadır. Ekonomik işlemler, salt bireysel bir eylem olmayıp aynı zamanda toplumsal bir olgudur. O nedenle ekonominin işleyişinde bireysel davranışlar kadar toplumsal kurumlar da önemli katkı sağlamaktadırlar. Dolayısıyla ekonomi kurumu, davranış örüntüleriyle etkileşim içindedir. Ekonomi hem toplumsal kültürün oluşmasına katkı sağlar, hem de toplumsal kültürden etkilenerek şekillenmektedir. O nedenle ekonominin şekillenmesinde evrensel kurallar kadar kültürel, toplumsal kurumlar da önemli rol oynar.

Toplumun temel iki kurumu olan ekonomi ile din kurumlarının birbirlerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Ekonomi kurumunun oluşması ve şekillenmesinde din kurumu başlıca rol oynamaktadır. Dinin ekonomiyi meşrulaştırıcı rolü, ekonomi işleyişi üzerinde yapılandırıcı bir işleve sahiptir. Mesela İslâm dininin faize olan bakışı dolayısıyla İslâm ülkelerinde konvansiyonel bankacılık sektörünün konumunu tartışmalı hale getirmesi ve alternatif olarak İslâm bankacılık anlayışının gelişerek müesseseseleşmesi buna örnek olarak verilebilir. Diğer taraftan ekonominin de dini anlayış üzerinde birtakım etkileri söz konusu olabilmektedir.

Din-ekonomi ilişkisini *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhı* adlı eserde irdeleyen Weber, "Protestanlığın Batı'da kapitalist ruhunun gelişimiyle" ilişkili olduğunu savunmakta ve kapitalizmin bir yaşam biçimi olarak kurulmasında Protestan ahlâkının etkili olduğunu iddia etmektedir. Weber'e göre, Protestanlığın bir eğilimi olan Kalvinizmin öğretileri sürekli çalışmayı, Tanrı için çalışmayı ve çalışma sonucu elde edilen kazancın dünyevî zevkler için harcanmamasını öğütlemektedir. Bu şekildeki kutsama, yoksulluğu kurtuluşa giden yol olarak görüp cennetin öte dünyada olduğunu öğretisine dayanan Katolik anlayışının tersine, kazanmak ve tasarrufta bulunmayı Tanrı'yı daha fazla yüceltmenin aracı haline getirerek, dini ekonominin itici bir gücü haline getirmiştir. Böylece, Tanrı için çalışma işi, toplumsal hayatın ekonomik teşkilatlanmasının ana ahlâkî motivasyonu oluşturmaktadır. Kişinin toplumsal davranışını etkileyen bu motivasyon, "Avrupa'da kapitalizmin oluşumu için gerekli sermayenin birikimine, oluşumuna ve ekonomik gelişmesine neden olmuştur".²

Yaradılışı itibariyle muhtaç olarak yaratılan insanın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bir rehberliğe ihtiyacı vardır. İslâm inancına göre Allah, insanı ihtiyaçları ve ihtiyaçları karşılama imkânı ile birlikte yaratmıştır. Mademki ihtiyaç yaratılmıştır, o zaman yaratan, bu ihtiyaçları hangi düzen içinde ve nasıl

² Max Weber, *The Protestant Ethic And The Spirit of Capitalism* (London: George Allenand Unwin, 1984), 29.

karşılacaklarının yolunu da insanlara bildirmiştir. Dolayısıyla insanın dini hayatı gibi dünyevî hayatını da düzenleyen ilim, iman ve salih amel dini olan İslâm, insanların ihtiyaçlarını karşılamada izleyeceği yolu, yöntemleri ve uygulamaları, yani teori ve pratiği içeren bir düzeni de ihdas etmiş ki, bu sisteme İslâm ekonomik sistemi denmektedir. İşte bu çalışmada İslâm ekonomik sisteminin temel ilkeleri ele alınıp, yorumlanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışma disiplinler arası bir çalışma niteliğinde olduğu için kimi disiplin için teferruat sayılabilecek bir konu diğer disiplin için konunun anlaşılması için temel bilgi niteliğinde olabilmektedir. Zira çalışmada konuya İslâm dininin genel bakışı, ekonomik bilimin temel işleyişi yanında ekonomik kurumunun sosyolojik açıdan da irdelemesine çalışılmıştır. Burada amacımız hiçbir toplumsal kurumun bağımsız olmadığı, kurumların birbirinden etkilenecek şekilde şekillendiği ifade edebilmektir. Zira nasıl ki Protestan ahlâkı bir tarafa bırakırsak liberal ekonomik sisteminin birçok kurumu anlamlandırmak mümkün değilse, İslâm dininin temel ilkeleri de göz ardı ederseniz İslâm ekonomisini yorumlamak mümkün değildir. Ayrıca İslâm inanç sistemi göz ardı ederek, liberal ekonomik sistemi devşirerek yani bu sistem içine birtakım dini argümanlar yerleştirilerek İslâm ekonomisini tesis etmiş olmayız. Zira İslâm inanç ve ahlâk anlayışı yanında İslâm kültür ve medeniyeti İslâm ekonomisinin can damarını oluşturmaktadır. Bu bakış çerçevesinde İslâm ekonomisinin temel ilkelerinin belirlemeye çalışılmıştır. Her ne kadar İslâm ekonomisi ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmış olsa da kanaatimizce bu bakış açısı yerinde ya tamamen İslâmîyet'in ilk döneminin şartlara oluşan Medine ekonomik yapısı izah edilmeye çalışılmış, ya da liberal sistem İslâm ekonomisiyle uyumlaştırılarak İslâm ekonomisi olarak sunulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada ekonomik gelişme ve konjonktüre bağlı olarak günün şartlarına göre değişen birtakım kurumlar yerine her koşulda geçerliliğini koruyan ve yol gösterici durumunda olan temel ilkeler belirlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla çalışmada İslâm ekonomisinin ayrıntılarına girilmeyecek, sistemin genel ilkeler çerçevesinde İslâm ekonomisi felsefî bir bakış açısıyla izah edilmeye çalışılacaktır. Bu anlayış çerçevesinde konuya ilişkin çok geniş bir literatüre ulaşmamız mümkün olmamıştır. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan yararlanarak konuyu özgün bir şekilde ortaya koyma çabası sergilenmiştir.

1. İslâm Ekonomisi Kavramı

İslâm dini, sadece inanç sisteminden ibaret kurallar manzumesinden oluşmamakta, aksine hayatın bütün alanlarına ilişkin her konuya temas etmektedir. İnsanı yaratılmışların en üstünü ve en güzel şekilde yaratılmışı olarak gören İslâm dininin birinci me'hazı Kur'an'a göre, "insan başıboş ve amaçsız değil aksine yüce gayeler için yaratılmıştır".³ Yüce gayelerle yaratılmış insanın en yüce gayesi ise

³ Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Şerifi, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır (İstanbul: İşaret Yayınları, 2000), ez-Zâriyât 51/56; el-Kiyâme 75/36; et-Tin 95/4.

“Yaratıcısını tanımak, O’na itaat etmek ve iradesi doğrultusunda bir hayat yaşamaktır”. İslâm’da bu şekilde tanımlanan insan için elbette bir yaşam felsefesi de belirlenmiştir ki, bu da insanın yaratıcının bakışıyla dünyayı yorumlaması ve iradesine uygun hayat sürdürmesi şeklinde ifade edilebilir. Bu hayat sistemi ise kuşkusuz Kur’an ve sünnet ile somutlaştırılmıştır. Dolayısıyla insan yaşamında en önemli yeri teşkil eden ihtiyaçların karşılanmasını kendine konu alan ekonomiye ilişkin temel düzenlemelerin de bu kaynaklarda yer alması kaçınılmazdır. İşte bu bakış açısı beraberinde İslâm ekonomisi zaruriyetini ortaya koymaktadır.

Ekonomi, insan ihtiyacını karşılamak üzere kıt kaynakları kullanarak, mal ve hizmetlerin üretimini, tüketimini ve bölüşümünü inceleyen; neyin üretilmesi, nasıl üretilmesi ve kimler için üretilmesine ilişkin sorulara cevap arayan bir bilim dalıdır. Yönetim biçimi ve ekonomik yapısı ne olursa olsun iktisat biliminin bu sorularının, her toplum tarafından cevaplandırılması gerekmektedir. Samuelson’un deyimiyle, tamamen kolektivize edilmiş komünist bir devlet, güney denizinde bir adada yaşayan bir kavim, kapitalist bir sınıai memleket, İsviçreli Robinson ailesi veya Robinson Crusoe ve hatta bir arı kovanından ibaret bir cemiyet⁴ bu soruları cevaplandırmak zorundadır. Sonuç olarak her toplum hangi malların, nasıl ve kimin için üretilmesi gerektiğini karara bağlamak zorundadır ki, bu süreç toplumun izlediği ekonomik sistemi şekillendirecektir.

Hangi malların, nasıl ve kimin için üretilmesi gerektiği meselesi kuşkusuz İslâm ekonomisi açısından da cevaplandırılması gereken bir sorudur. Kısaca iktisadî mesele-kaynak dağılımı meselesi olarak adlandırılan bu mesele kapitalist sistemde piyasa mekanizması aracılığıyla çözümlenmeye çalışılmaktadır. Sosyal adaleti esas alan İslâm dini bu sorunu tamamen piyasa mekanizmasına bırakmış mıdır? Kapitalizmin temel ilkelerinden olan, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” mantığı ne kadar İslâm’ın temel yaklaşımlarıyla örtüşmektedir? Üretim düzeyinin belirlenmesinde “fiyat mekanizması”nı esas alan kapitalist bakış, adalet ve ölçülülük ilkesini benimseyen İslâm üretim anlayışıyla ne kadar uyum içindedir? sorularının cevaplandırılması gerekir. Yine İslâm dininin “tam istihdam, etkin kullanım, üretim kapasitenin artırılması” sorunlarına önerdiği çözüm yöntemleri de ortaya koymak gerekmektedir.

Bu bilgilerden hareketle İslâm ekonomisi, yaratılmışların en üstünü olan insanın meşru ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaynak israfına gidilmeksizin, mevcut imkânlar çerçevesinde sınırlı kaynakları kullanarak üretilen mal ve hizmetlerin adaletli bir şekilde bölüşülmesine olanak sağlayan, bireyin özgür iradesiyle yapacağı tercih ile kamu yararı ve kainatın dengesinin uyumu esasına dayalı olarak kaynak tahsisini gerçekleştiren, ahlâkî değerlere haiz, meşruiyetini Kuran-ı Kerim ve Sünnetten alan bir ekonomik anlayış şeklinde tanımlanabilir.

Diğer taraftan ekonomi kurumu diğer toplumsal kurumlardan güç almakta ve toplumun değer kodlarından etkilenmektedir. Hatta daha ötesi İslâm ekonomisi

⁴ Paul A. Samuelson, *İktisat*, çev. Demir Demirgil (İstanbul: Mentesh Kitabevi, 1970), 15.

diğer ekonomik sistemlerden farklı olarak sadece kişisel menfaate odaklanmamakta, dünyevî menfaat ile uhrevî sevabı birlikte nazır-ı dikkate vermektedir. Bu nedenle günümüzde temel ekonomik akımlar olan, bireyseliği kutsayarak bireyi ön planda tutan ve Protestan ahlâkî yapı üzerine bina edilmiş bulunan liberal ekonomik sistem ile merkezîyetçi yapıyı ön plana alan, yani bireyi ihmal edip toplumu önceleyen sosyalist sistemin her ikisi de toplumsal yapıyla uyum içinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla söz konusu sistemlerin, kamucu anlayışıyla ve toplumsal bir yaklaşımla hareket eden kadim Türk -İslâm miras ve kültür kodlara sahip olan Türk toplumuna uyumu konusu akademik camiada etraflıca tartışılması gerekmektedir. Her ne liberal ekonomik sistemlerin birtakım evrensel kalıpları olsa da yapısal anlamda liberal ekonomik sisteme yön veren ilkelerin İslâm ekonomik felsefesi ile örtüştüğünü iddia etmek pek gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır. Diğer bir ifadeyle liberal ekonomik sisteme yön veren ilkeler ile İslâm ekonomik sisteme yön veren ilkeler arasında temel farklılıklar söz konusudur. Yani iki ekonomik sistem arasında amaç-hedef yönünde tezatlık söz konusudur. Mesela liberal ekonomik sistem bencil-homo ekonomik, çıkarını önde tutan hodgam bireyi öncülerken, İslâm ekonomisi bencil olmayan, toplumun menfaati kendi menfaatinin önünde gören, diğergam ve faziletli bireyi ön plana çıkarır. Zira İslâm ekonomisi toplum-birey ilişkileri zıtlıkları üzerinde değil, karşılıklı menfaat ve gelişim üzerine kurulu olduğunu kabul eder. Yani birey-toplum ilişkilerinde çıkar çatışması değil, çıkar birliği vardır. Bireyler arasındaki ilişkide de rekabet değil muavenet unsuru esas alınır. Bu ilkeler bir dönem Anadolu'da iktisadî hayata yön veren Ahilik teşkilatı vasıtasıyla somutlaşarak uygulamaya geçmiştir.

2. İslâm Ekonomisinin Felsefi Bakışı

İslâm Dini, inanç sistemi yanında toplumsal hayata ilişkin temel düzenlemeler de getirmiştir. Zira İslâmî yapısı itibarıyla sadece itikadî, vicdanî ve nazarî bir din olmayıp, aynı zamanda uygulama alanı bulmuş, müesseseleşmiş ve toplumsal bir yapı oluşturmuş hayat dinidir. Bu nedenle getirdiği müesseselerle hayatın her yönünü düzen altına almıştır. Bu kapsamda bakıldığında, çok sayıda ayet ve hadis, ahkam-ı hamse denilen *hayat, din, akıl, nesil ve mal* beş temel değer korumasını emretmektedir. Sayılan bu değerler uhrevîlikten öte dünyevîdir. Yani dünya hayatının içindedir, dünyaya aittirler. Zaten İslâm Dini dünya ile ahiretin iç içe olduğu esasını benimser. Bunlar arasında adil bir denge kurar. Yani "dünyayı ahiretin tarlası" olarak görür. O nedenle İslâm kişinin dünyevî hayattan tamamen soyutlanıp salt ahiret için ibadet etmesine yönelik bir anlayışı benimsemez. Diğer bir ifadeyle, İslâm'da ruhbanîyet ya da dünyadan tamamen soyutlanma anlayışı bulunmamaktadır. Zira İslâm dini peygamberi de

⁵ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Mizânü'l-amel* (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-arabî, 1983), 114.

münzevi bir kişi değil, bizzat devlet başkanı olmuş ve devletin işleyişine bizzat yön vermiştir.

İslâmsadece teoride kalmamış aynı zamanda da uygulama alanı bularak müesseseseleşmiştir. Bu nedenle İslâm gerek bireysel gerekse toplumsal hayata ilişkin her alanda düzenlemeler yapmıştır. İnsan hayatını ve toplumsal düzeni ilgilendiren en önemli konulardan biri olan ekonomik hayatla ilgili birtakım düzenlemeleri de yapması elbette kaçınılmazdır. Ancak, İslâm dininin temel kaynaklarında ayrıntılarıyla ekonomik bir yapının çerçevesini çizmek yerine, ekonomik alana ilişkin genel ilkeler, emir ve tavsiyelerde bulunulmuştur. Bununla birlikte, İslâm birey ve toplumu her yönüyle kuşattığı için birey ile toplumu ilgilendiren tüm kuralları bir bütün olarak ele almıştır. İslâm'a göre bireyin yaptığı her faaliyetin dünyevî sonucu yanında, uhrevi sonucu da bulunmaktadır. Bu nedenle yapılan iş tamamen ekonomi alanını ilgilendirse de, fazilet ve erdemlilik ilkeleri göz önüne alınarak icra edilmesi halinde dünyevî bir iş olan ekonomik faaliyet uhrevi bir iş olan ibadete dönüşecektir. Zira iktisadî faaliyet, sonuç itibarıyla İslâm, yapının bir kısmını teşkil etmektedir. Yani İslâm, hayatın tüm alanlarını kuşatan bir bütünlük arz ettiğinden ekonomik alanı da kapsamaktadır.

Bu bakış açısıyla İslâm Ekonomisini, İslâmî bilgi kaynaklarından elde edilen değer, norm, kurallar ile İslâm'da yer alan kurumlara dayalı olarak bireyin iktisadî sorunlarını çözmeye ve yorumlamaya çalışan bir yaklaşım olarak tanımlamak mümkündür.⁶ İslâm ekonomi sistemi, İslâm hukukunun birincil kaynakları olan Kur'an ve Sünnet başta olmak üzere İslâm'ın temel kaynaklarından beslenmektedir. İslâm iktisadında sınır, İslâm'ın belirlediği kapsam ve çerçevedir. Amaç bireyin ekonomik ihtiyacını karşılamak ve sorunlarını çözmek olmakla birlikte, dünyevî ve uhrevî saadeti temin etmektir. Hedef sadece maddî tatmin sağlamaktan ibaret olmayıp, Kur'an'ın insanlar için belirlediği yüksek gayelere ulaşmaktır. İktisadî faaliyetleri gerçekleştirirken sadece iktisadî kurumlar değil, İslâm'da yer alan diğer kurumlar da dikkate alınacaktır. Örneğin pazarlama faaliyetinde bulunulurken sadece klasik pazarlama yöntemleri değil aynı zamanda İslâm anlayışına uygun helal, adil, hakkaniyete uygun vb. gibi unsurları da içeren diğer ilkeleri de dikkate alınması gereklidir. Yani hedefe giden her yol mubah değildir. Meşru gayelere, gayrimeşru araçlarla gidilmez. Hem amaç hem de aracın meşru olması gerekir. Örneğin İslâm İktisad Siteminde üretim teşvik edilir ve meşrudur. Ancak üretim kadar üretim süreci ve bu süreçte kullanılan araçların da meşru olması gereklidir. Mesela hedeflenen üretime ulaşılmakla birlikte, üretim sürecinde fazla mesai yapan işçilerin ek mesailerini (işçinin emeği karşılığı) ödenmediyse, gayrimeşru araçlarla hedefe varıldığı için (işçinin hakkına tecavüz edildiği için) bu anlayış İslâm iktisadî sisteminin felsefesiyle bağdaşmaz. Çünkü burada üretici, işçilerin hakkını

⁶ Şükrü Mollavelioğlu-Zafer Kanberoğlu, "İslâm İktisadına Yaklaşımında Yöntemsel Sorunlar", *İslâm Ekonomisi ve Finansı*, ed. Seyfettin Erdoğan-Ayfer Gedikli-Durmuş Çağrı Yıldırım (İstanbul: Umuttepe Yayınları, 2016), 52; Mohamed Haneef- M. A.İslam, "The Islamic Worldview and Islamic Economics", *International journal of Economics* 1/5, 50.

ödemeyerek kazancına haram karıştırmıştır. Dünyevî kar ederek Maddî anlamda mutlu olabilir, ancak ahiret saadeti zedelenmiş olur. Yani üretici dünyevî bir menfaat sağlamış olmasına karşın, harama girerek uhrevî bir kayıpla karşı karşıya kalmıştır. Oysa İslâm dini saadet-i dareyni (iki dünya saadeti) iktiza eder. Bunun için de girişimcinin kazancının helal olmasını ister. O nedenle girişimci sadece kendi menfaatini maksimize etmek amacıyla hareket etmez, aynı zamanda bu faaliyetin paydaşlarının (çalışanlar, müşterilerin, satıcıların vb.) haklarını da gözetmesi ve diğer İslâmî ilkeleri de göz ardı etmemesi gerekmektedir.

İslâm Ekonomisi esasta Kuran ile Sünnet üzerine bina edilmiştir. İslâm'ın temel kaynaklarında "aile, miras, mülkiyet, devlet, infak, zekât, israf ve faiz" gibi konulara ilişkin temel konular belirlenmiştir. İslâm Hukuk sistemi gibi, İslâm ekonomik sistemi de esnek bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle, *İslâm ekonomisinde usul vahiyden kaynaklanan ilkelere dayanmakla birlikte, uygulamalar zamana ve mekâna göre değişebilmektedir.* Bu da İslâm Ekonomisinin ekonomik gelişmelere bağlı olarak içtihat yoluyla gelişebileceği anlamına gelmektedir. İslâm ekonomisinin ana ilkeleri insan hakkı üzerinde tesis edilmiştir. Bu ilkeler esasen siyasî ve ekonomik bağımsızlığın sağlanması, israfın önüne geçilmesi, mülkiyet hakkının yaygınlaştırılması, sosyal adaletin sağlanması ve refahın artırılması şeklinde özetlenebilir. Ayrıca burada önemli bir husus da diğer alanlarda olduğu gibi İslâm ekonomisinde de farklı unsurlar arasında dengenin temin edilmesi ilkesi ön plana çıkmış olmasıdır. Yani diğer sistemlerle benzer şekilde İslâm da denge fikrine dayanmaktadır. Dengenin ise evren, toplum ve nihayet insan olmak üzere üç farklı yönü bulunmaktadır.⁷

Etik ilkelere dayanan ekonomik düzenin çalışmasını garanti altına alan sektörlerin bir araya gelen fonksiyonel bileşenleri *sistem* olarak adlandırılmaktadır. İslâm, bu açıdan, kapsamlı bir düzeni temsil etmektedir. İslâm'ın bir bileşeni olan İslâm ekonomisi, günlük hayatın bir parçası olan diğer sistemler gibi, işler bir sistemdir. İslâm ekonomisi, İslâm ahlâkî sistemi içerisinde kendine ait parametreler ile tanımlanmaktadır. Bu nedenle İslâm ahlâkî normları, İslâm'ın ekonomik güdüleri ile tamamen birleştirilmiştir. Yani İslâm ekonomisine yön veren sadece ekonomik kurallar olmayıp, aynı zamanda ahlâkî normlar da ekonomik yapının oluşumunda önem arz etmektedir. Dolayısıyla İslâm ekonomisinin şekillenmesinde ahlâkî normlar ana unsurlar arasında yer almaktadır. Böylece İslâm ekonomisi sisteminin ahlâkî ve etik temelleri, diğer sistemler ile toplum içerisindeki her çeşit ekonomik ilişkileri yöneten bir değerler sistemi de sağlamaktadır.⁸

Sonuç olarak İslâm ekonomik sistemi kaynağını; Kur'an, Hadis ve İslâm Hukukundan aldığından, temel ekonomik değerler olan üretim, tüketim, bölüşüm ve değişimin belirlenmesinde İslâmî ve ahlâkî değer yargılarını esas almaktadır. Bu

⁷ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 79.

⁸ Mehmet Asutay, "İslâm Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistematik Anlayışı", çev. Fatih Yardımcıoğlu ve Salih Ülev, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2/4 (2014), 120-121.

nedenle, ahlâkî değerler sistemi olarak da ifade edebileceğimiz manevî unsurları da içeren İslâm ekonomisinin felsefî temelleri, sadece dünyevî maddî temeller üzerine inşa edilen diğer ekonomik sistemlerden tamamen farklılık göstermektedir. Çünkü İslâm ekonomisinde birey yaptığı her şeyden dolayı ahirette hesap vereceğini bilir. İyilik ve kötülüğün karşılıksız kalmayacağı ahiret inancı güdüsü bireyin davranışlarının üzerindeki etkisi inkâr edilemez. Bunun yanında zekât gibi zorunlu, sadaka ve infak gibi ihtiyari teşviklerin de ekonomik davranışlar üzerinde etkisi bulunmaktadır. Bunlarla birlikte İslâm'a özgü olan vakıf sisteminin de gelir dağılımında oynayacağı rol göz ardı edilemez. Tüm bu müesseseler birlikte ele alındığında, bunların İslâm ekonomik sisteminde otomatik stabilizatör olarak birer maliye politikası aracı olarak görev yapacağı aşikârdır. Ancak günümüz şartlarında tüm kurumların işleyişini piyasa mekanizmasına terk etmek yerine, devlet denetimi altında kurumsallaştırılmasını sağlamak gerektiğini belirtmek isteriz.

İslâm iktisadı, İslâm'ın öğretilerinden hareket ederek, iktisadî davranışların nasıl ele alınması gerektiğinin incelemesini konu edinmiştir. İslâm iktisadında sınır İslâm'ın belirlediği çerçevedir ve bu çerçeve içinde davranış sergilenirse, ancak o zaman İslâmî bir iktisadî anlayıştan söz etmek mümkün olur.⁹ Bu özellik İslâm ekonomisinin temel yapısının oluşmasında önemli rol üstlenmektedir.

3. İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri

İslâm ekonomisi bir taraftan insanların ihtiyaçlarını gidermeyi amaç edinirken, diğer taraftan kâinatın dengesi, insanın dengesi ve toplumun dengesini korumaya çalışmaktadır. Bir taraftan insanın maddî ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, diğer taraftan manevî yönü ihmal etmemeye çalışmaktadır. Dolayısıyla İslâm ekonomisi sadece dünyevî esasları üzerine ikame edilmemiştir. Dünyevî ihtiyaçlar temin edilirken İslâm'ın temel anlayışı göz ardı edilmemekte, o nedenle ilkeler dahilinde hareket edilmektedir. İslâm ekonomisi, İslâm felsefesi bakışıyla olayları yorumlamakta ve elde ettiği bulgulara göre pratiği belirlemektedir. Sisteminin işleyişi için de birtakım ilkelere ihtiyaç bulunmaktadır. İslâm ekonomisinin temel ilkeleri olarak adlandırabileceğimiz bazı ilkeler şunlardır:

3.1. Tevhit /Vahdet/Birlik İlkesi

İslâmî anlayışının temeli, tevhide yani Allah'ın birliğine dayanmaktadır. O nedenle İslâm dinine tevhit dini de denmektedir. İslâm hukukunun temel kaynaklarından biri olan hadislerde de tevhid anlayışına çokça yer verilmiştir. İslâm'ın beş temel esas üzerine kurulu olduğunu belirten hadiste, birinci esasın tevhid olduğu vurgulanmıştır. Bir diğer hadiste de "Kim ki Allah'ı bir olarak kabul eder Allah'tan gayri tapılanları inkâr ederse, malı ve canı korunmuş, hesabı ise

⁹ Mollavelioğlu-Kanberoğlu, "İslâm İktisadına Yaklaşımında Yöntemsel Sorunlar", 61.

Allah'a kalmıştır" denilmektedir. Yine neredeyse her Müslüman tarafından bilinen hadiste de "Lâilâhe illallah deyin ki kurtulasınız" temel ilkesine işaret edilmektedir. İslâm hukukunun önemli şahsiyetlerinden Ebû Hanîfe'ye göre ise, tevhid, iman esaslarının tamamını içine alan; Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, resullere, ölümden sonra dirilişe, hayrıyla şerriyle kadere iman etmektir.¹⁰ İşte bu anlayış İslâm dinini "tevhit dini" kimliğine bürünmesine neden olmuştur. Örneğin; İslâm'ın beş şey üzerine kurulduğunu kabul eden hadiste, Hz. Peygamber, Kelime-i tevhîd'i İslâm içinde anmaktadır.¹¹

Kusurlu ve sınırlı sosyal sistemleri mükemmel ve ebedi varoluşla ilişkilendirerek, İslâm'ın birliğini, özellikle de İslâm'ın dikey boyutunu anlayabiliriz. İslâm ahlâk sisteminin bu dikey boyutu ve eşitliği, Allah ile kendileri arasındaki benzerliklerde somutlaşan herkesin özünde bulunan eşitlikte somutlaşmıştır. Ekonomik sistemin önemli bir parçası olan tektanrıcılık, herkes bir bütünün parçası olarak görüldüğü için hareket özgürlüğü sağlamaktadır.¹² Tevhidi, *Rubûbiyyette tevhid* ve *Ulûhiyyette tevhid* olmak üzere iki şekilde ele almak mümkündür. Rubûbiyyette tevhid, Allah'tan başkasına secde etmemek ve yardım dilenmemek demektir. Buna ibadette tevhid veya amelî tevhid de denir. Rubûbiyyette tevhid kalbin amelî olup imanın gönülden bağlılıkla kabulünü temsil etmektedir. Rubûbiyyette (amelî) tevhid Allah'ı yüreğinizle sevmek ve bu sevgiyi kendi eylemlerinizi kanıtlamak demektir. Ulûhiyyette tevhid ise inancın teorik yönünü oluşturan psikolojik bir işlemdir. İnanç, ikisinin birleşimidir. Ulûhiyyette tevhid insanın düşünce özgürlüğünü sağlarken, Rubûbiyyette (ibadette) tevhid ise duygu özgürlüğünü sağlamaktadır.¹³ Dolayısıyla düşünce özgürlüğüne sahip insanlar, mükemmel olmayan ve sonlu ekonomik sistemleri mükemmel ve sonsuz varoluşla ilişkilendirerek ve "sonlu varoluş ve sonsuz anlam vererek" mutluluğu elde edebilirler. Zira insan yapısı gereğince sonlu varlıklara karşı hep bir tereddüt içinde olmaktadır.¹⁴ O nedenle o sonlu varlığa sonsuzluk gömleğini giydirmeye çabası içinde bulunmaktadır. Ancak bu şekilde tam mutluluğu yakalayabilir. Bu da tevhid anlayışıyla mümkündür.

İnsanoğlu, yaşamın yapıcı unsurlarının birbirini tamamladığını ve desteklediğini idrak ederek evreni anlamlandırmaktadır. Bu denge İslâm Felsefesinde de korunmuştur. Yani bu faktörlerden bazılarını bir kenara bırakıp,

¹⁰ İrfan Eyibil, "Tevhid-i Ulûhiyyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Kelam Araştırmaları*, 11/2 (2013), 183.

¹¹ İbnu'd-Deyba, *Kütüb-i Sitte* 1/30; Konuya ilişkin bkz, Abdullah Acar, "Önceki Ümmetlerin İbadetleri Hakkında Kur'an Kıssalarındaki Bilgiler Kapsamında "İslam Beş Şey Üzerine Bina Edildi" Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 39-68.

¹² Asutay, "İslâm Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı", 128.

¹³ Mevlüt Özler, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 41/18-20, (Ankara: TDV Yayınları, 2012).

¹⁴ İnsanları bu ruh hali Kur'an'da Hz. İbrahim'in şahsında şöyle ifade edilir "Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. "İşte Rabbim!" dedi. Yıldız batınca da, "Ben öyle batanları sevmem" dedi (el-En'am 6/75).

diğerlerine de gereğinden fazla değer atfetmemiştir. Bu nedenle İslâm'ın temel bir anlayışı olan adalet ve denge ilkesi gündeme gelmiştir. Çünkü hayat birlik ve uyum içinde var olmaya devam etmektedir. Maddî yön, manevî yönden desteklenir. Bu durumda makro ve mikro alanlar olarak sınıflandırılabilir İslâmî iktisat ilkeleri diğer ahlâkî, sosyolojik, felsefî ve pedagojik ilkelerle iç içe geçmiştir. Bu nedenle, ekonomik ve sosyal hayatta olağanüstü başarılar elde etme potansiyeline sahip İslâmî ilkeler, sadece ütöpik teoriler değil tam tersine, tamamen uygulamaya ve olumlu sonuçlara yönelik olduğunu tarihsel örneklerle göstermektedir.¹⁵

Dolayısıyla İslâm diğer alanda olduğu gibi ekonomik alanda da ölçü ve dengeyi esas almıştır. İslâm ekonomik felsefesi ne kapitalist sistemde olduğu gibi bireyi kutsallaştırarak toplumu göz ardı etmiş ne de sosyalist sistemde olduğu gibi toplumu ya da bir sınıfı yücelterek bireyi yok saymıştır. Toplum ile bireyi bir bütün olarak ele almış, fitri dengeyi de gözeterek her birine layık olduğu hak ve güvenceleri temin etmiştir. Mesela işverene, işçinin teri kurumadan hakkının ödenmesi ödevini yüklerken, işçiye de dürüst davranması ve işinin layıkıyla yapması ödevi yüklemiştir. İşverenin işçiyi sömürmesi hoş görülmediği gibi işçinin de işvereni zarara uğratması hoş görülmemiştir. Burada İslâm'ın temel kavramları olan hak-hukuk-adalet – hakkaniyet kavramları devreye girmektedir. Ayrıca İslâm ekonomisinde motivasyon kaynağı olarak sadece kar unsuru dikkate alınmamakta bu unsur yanında Allah'ın rızasını kazanmak, faziletli davranmak, insanlara faydalı olmak gibi manevî unsurlarda birer müşevvik olarak rol oynamaktadır. O nedenle İslâm ekonomisi kapitalizm ya da sosyalizmgibi sadece maddî olgulara dayalı bir ekonomik sistem olarak yorumlamak, ahlâkî temel üzerinde inşa edilen İslâm ekonomik sistemi özünden uzaklaştırır, sistemi işleme hale getirir.

Bununla birlikte İslâm ekonomik sistemi tamamen bireyin vicdanına terk edilmiş bir sistem de değildir. Sistemin işlenmesi içinde kuşkusuz devletin yapması gereken birçok düzenleme bulunmaktadır. Burada İslâm Hukuku devreye girmektedir. Nitekim Hz. Ebubekir döneminde zekât ödemeyenlerin üzerine gidilerek cebren zekâtın tahsil edilmesi hadiseleri buna somut bir örnek teşkil etmektedir. Burada yine hak-hukuku-denge ilkesi esas alınmaktadır. Aslında bu anlayışı İslâm toplum anlayışında çatışma değil, düzen ve istikrarın esas alınması politikası ile de bir bütünlük arz eder.

İslâm İktisadi sistemi, tevhid inancı esasına göre şekillenmiştir. Tevhid inancına göre, yerin ve göğün tek sahibi ve yaratıcısı Allah olduğuna göre, doğal olarak tüm kaynaklar da Allah'a aittir. Allah bu kaynakların kullanımı ve dağıtımını konusunda kullarını emanetçi kılmakta, ancak onlara nasıl davranmaları gerektiği konusunda emir vermekte ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu konuya ilişkin bazı ayetlerde şöyle buyurulmuştur:

¹⁵ Ahmet Efe, "İslâm Ekonomisi Perspektifiyle Bir Büyüme Modeli Çerçevesinde Üretim ve Sosyal Refah Fonksiyonu", *İstanbul İktisat Dergisi* 2/67(2017), 42.

“Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de, Allah sizi onunla sorguya çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğini azaplandırır. Allah, her şeye güç yetirendir.”¹⁶

“Ki O (Allah), göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Allah, her şeyin üzerinde şahid olandır.”¹⁷

“Göklerde ve yerde kim varsa O'nundur. O'nun yanında olanlar, O'na ibadet etmekte büyüklüğe kapılmazlar ve yorgunluk duymazlar.”¹⁸

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”¹⁹

Allah, tevhid ilkesi gereği göğün ve yeryüzündeki her şeyin sahibidir. Kur'an bunu **Rabbu'l-âlemîn** kavramı ile ifade etmektedir. Fatiha Suresi'nde yer alan **Rabbu'l-âlemîn** sıfatı, Allah'ın evrenin tek sahibi, her şeyin mutlak sahibi, her şeyin tek yaratıcısı ve tek irade olduğuna işaret etmektedir. Rabbu'l-âlemîn ifadesinde yer alan **âlem** kelimesi maddî ve manevî, görülen ve soyut, Allah'ın bu dünyada ve ötesinde yarattığı her şey anlamına gelmektedir. İnsan bilgisi tarafından görülebilen, algılanabilen ve erişilebilen maddî varlıklara **mülk ve şehadet âlemi**, malzeme dışındaki şeylere ise **gayb ve melekût âlemi** denilmektedir. Allah, gayb ve melekût âleminin tek sahibidir. Mülk ve şehadet âleminin ise gerçek sahibi Allah olmakla birlikte görünürde ve mecazen başka sahipleri de olabilir.²⁰ Gerçek sahibi Allah'tır, aynı zamanda sembolik anlamı ve görünürdeki diğer sahipleri olabilir. O zaman İslâm iktisat ilmi açısından bir üretim faktörü olan “mülk /doğal kaynaklar” sahibi ifadesinde yer alan “sahip”lik kavramı gerçek sahip değil, görünürde sembolik sahipliktir.

Burada tevhit anlayışı ile özgür irade ve sorumluluk anlayışı birlikte ele alınması gerekmektedir. Mülk sahibi Allah'tır ancak Allah insana cüzî irade vermiş ve bununla birlikte dünyevî işlerin işleyişinde birtakım kuralları koyarak insanların başarısı söz konusu kurallara bağlamıştır. Bu işleyiş ekonomik alanda da geçerlidir. Bu hususu İbn Haldun, “Herşey Allah'tandır. Fakat her kazanç ve sermaye birikimi insan emeği ile sağlanır”²¹ şeklinde veciz bir şekilde ifade etmiştir. Yani inanç âleminde her şey Allah'ın emriyle olur anlayışı ekonominin manevî yönü oluşturarak hırs ve haksız rekabete karşı bireyi bilinçlendirirken, bu dünyanın “hikmet dünyası” olduğu o nedenle her şeyin bir sebeple bağlantılı olduğu, insan emeği olmadan ekonomik gelişmenin olmayacağı görüşü de ekonominin maddî yönünü teşkil etmekte ve bireyin kazanç elde etmesi için çalışması gerektiği

¹⁶ el-Bakara 2/284.

¹⁷ el-Buruc 85/9.

¹⁸ el-Enbiya 21/19.

¹⁹ ez-Zariyat 51/56.

²⁰ Hayretin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 60.

²¹ Ümit Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 165.

bilincinin oluşmasına neden olmaktadır. Böylece bireyin inanç dünyası ile iş dünyası arasında bağ kurularak bireyin tatmin düzeyi yükseltilmektedir.

İslâm iktisadî sistemde özel mülkiyet esası benimsenmiştir. Ancak burada mülkiyetten kasıt mutlak mülkiyet olmayıp, emaneten mülkiyettir. Aslında kişiler hukuken mülkiyet sahibi olmakla birlikte, inanç sisteminde mülk sahibi Allah olduğu için söz konusu kişi malik Allah adına emanetçidir. Yani üretim faktörlerinin sahibi kişilerdir. Ancak gerçek sahip Allah olduğuna göre kişiler görünürde sahiptirler, yani emaneten sahiptirler. O nedenle söz konusu faktörleri diledikleri gibi değil müsaade edildiği şekilde kullanabilirler. Mesela bunlara zarar veremezler, israf edemezler, toplumun çıkarına ters bir şekilde kullanamazlar. Böylece evren-toplum-kişi arasında denge korunarak, mutlak mülkiyetin kişiye sağladığı özgüvenin oluşturacağı israf yerine emanet mülkiyetin oluşturacağı emanetçilik hisseden kaynaklı denetimli kullanım söz konusu olacaktır. Böylece doğadaki kaynağın kullanımında da ölçülü davranılacak, söz konusu doğal kaynakların da emanetten insanlara tahsis edildiği bilinciyle hareket edilecektir. Böylece insan ile evren arasındaki denge kurulacaktır. Diğer taraftan “yoksulun zenginlerdeki hakkı olarak” görülen zekât müessesinin de devre girmesiyle, kazancın tamamen kendisinin olmadığı ve belli kriterler çerçevesinde bölüşülmesi gerektiği anlayışı kişinin elde ettiği gelir üzerinde mutlak sahip olmadığı düşüncesini pekiştirerek insan ile toplum arasındaki dengeyi tesis edecektir.

İslâm düşüncesine göre, insana verilen imkânlar ve kaynaklar, bir kimsenin istediği gibi saklayabileceği şahsî mallar değil, Allah'ın kendisine emanet ettiği maldır. Bu fırsatlar ve kaynaklar, insanların refahı, sosyal ve ekonomik adaleti sağlayacak şekilde kullanılmalıdır. Dolayısıyla İslâm ekonomik anlayışında özel mülkiyet kabul edilmiş olmakla birlikte kaynak kullanımı konusunda toplum menfaati esas alınması ilkesi benimsenmiştir. Yani kaynak kullanımında israfın önüne geçilerek hem insan-toplum, hem de insan-kâinat arasındaki denge korunmaya çalışılmıştır. Böylece İslâm ekonomisi, kapitalist ekonomi sistemden farklı olarak bireyi koşulsuz harcama yapmaya teşvik ederek israf ekonomisi önünü açmamakta, aksine ihtiyaç esaslı harcamayı teşvik ederek tasarruf ekonomisine yönlendirmekte ve kaynak israfı önüne geçilmektedir. İsrafın haram kılınmış olması bu bakış açısının bir sonucudur.

İslâm ekonomik sistemi insan-evren ve toplum arasındaki dengeyi kurduğu gibi insan ile ahiret arasında ilişkiyi kurarak dünya ile ahiret arasındaki dengeyi de tesis etmektedir. Kur'an bu dünyada gerçekleştirilen her fiilin ahirette²² bir karşılığının olduğunu hatırlatarak ekonomik faaliyetlerde bulunurken ahiretin unutulmamasını emreder. Bu konuda bazı ayetlerde şöyle denilmektedir:

“Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harcıyarak) ahiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara)

²² Kur'an'da 110 yerde ahiret kelimesi yer almaktadır.

iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez.”²³

“Kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.”²⁴

“Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş,) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz.”²⁵

“O gün tartı haklıdır. Kimin (sevap) tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse, işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.”²⁶

Tevhid ilkesi çerçevesinde İslâm iktisat sistemine bakıldığında şu anlam ortaya çıkmaktadır: Üretim sahiplerinin gerçek sahibi Allah’tır. Allah bunları insanlığa emanet olarak bırakmıştır. Bu nedenle kişiler görünürde üretim faktörlerinin sahibidirler. Bunları insanlığın faydası için kullanmak zorundadırlar. Erdemli, ahlâklı, ahiret hayatını düşünerek hareket eden faziletli birer kişi (ortaklıklarda bu sıfatlar ortaklar için) olan bu üretim faktörleri sahipleri, söz konusu üretim faktörlerini Allah’ın emri ve rızası çerçevesinde, insanlığın faydasına olacak şekilde, meşru bir yol izleyerek, israf etmeden kullanmak suretiyle, iktisadî sisteminin işleyişini sağlamaktadırlar. Bunu bir ibadet anlayışı içinde yapan kişi tembellik göstermeyecek aksine sevap kazanmak güdüsüyle tüm gayretini sarf edecektir. Çünkü “Mevcudâ iktifa dûn-himmetliktir” prensibiyle hareket eden her Müslüman bilir ki, mevcutla yetinmek ve gayretsizlik hem dünya açısından hem de ahiret amelleri açısından kötü ahlâklardan sayılmaktadır. Bu sebeple her Müslüman kendi kapasitesi derecesinde hizmet ve gayret ile mükelleftir. Bu anlayış hem sermaye birikimine neden olacak hem de ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecektir.

Bununla birlikte, her üretim faktörü sahibi üretim faktörü kullanımı sonucunda elde ettiği neticeye İslâm’daki “kanaat” anlayışının bir gereği olarak rıza gösterecektir. Allah tarafından kendisine takdir edilene yani kısmetine razı olmak anlamına gelen kanaat, herhangi bir çaba sarf etmeden, sebeplere başvurmadan tesadüfen eline geçeni kullanmak, rızkını aramamak vetembel tembel oturmak anlamına gelmemektedir. Her türlü çabayı sarf ettikten sonra elde ettiği sonuca isyan etmemektir. Bu tehvid inancının bir gereğidir. O nedenle “Rızık Allah’tandır” sözü İslâm toplumu için rehber niteliğindedir. İslâm inancına göre kişinin faaliyeti ile edindiği mal, servet ya da zenginlik arasında bir ilişki olsa da doğrudan bir illiyet bağı (sebepler-sonuç ilişkisi) yoktur. Çünkü İslâm inancında servet kişinin çalışmasının karşılığı olmayıp Allah’ın kişiye takdir ettiği ihsandır.

²³ el-Kasas 28/77.

²⁴ ez-Zilzal 99/ 7-8.

²⁵ el-Enbiyâ 21/ 47.

²⁶ el-A’râf 7/8-9.

Bu hususta Kur'an da şöyle denilmektedir: “Şüphesiz Rabbin, dilediğine rızkı bol bol verir ve (dilediğine) kısar. Çünkü O, gerçekten kullarından haberdardır ve onları görmektedir.”²⁷ Bu anlayış kişide çalışma motivasyonu sağlayacaktır. Böylece kapitalist iktisat teorisinde ücret artışına bağlı oluşacak gelir – ikame etkisi yerine²⁸, **israf etmeme-kanaat-ibadet** anlayışına dayalı ikame etkisi doğacaktır. Yani kişi **israf etmeme-kanaat-ibadet** anlayışı çerçevesinde boş zaman yerine çalışmayı tercih edecektir. Kanaatin psikolojik açıdan çalışma hayatı üzerinde olumlu etkisi bulunduğu yadsınmaz bir gerçektir. Allah hikmetiyle muamele eder. O nedenle bazen az verir, bazen çok verir şeklinde düşünen kişi kısmetine sabırla kanaat eder, hatta şükreder. Bu durum onu Allah’a daha da yaklaştırır, motive eder. Sonuç olarak, semere-i sa’yine ve kısmetine rıza kanaattir, meyl-i sa’yi kuvvetlendirir sözüyle ifade edildiği üzere çalışmasının sonucuna ve kısmetine rıza göstermek kanaattir, çalışma arzusunu güçlendirir.

3.2. Adalet ve İhsan İlkesi

Kur’ân’da “a.d.l. (عدل)” fiili, “adâletle hükmetmek, adâleti sağlamak, âdil ve eşit davranmak, eşitlik, adâlet” anlamlarına da gelmektedir. Adalet kavramı sadece hukuk alanıyla değil, hayatın tüm alanlarında varlığına ihtiyaç duyulan bir kavramdır. Adalet kavramı adeta toplumda sosyal barışın anahtarıdır. Adalet kavramı, günlük yaşam, kişisel ve sosyal hayatı kapsamaktadır. Bu gerçek, bireyler arasında sağlıklı bir sosyal yaşamın uzun süre devam edebilmesi için insan ve toplum ilişkisini kaçınılmaz olarak belirli kurallara tabi kılmaktadır. Burada adalet ilkesi bu kuralların en önde gelenidir ve aynı zamanda hiçbir toplumun vazgeçemeyeceği evrensel bir ilkedir. Öte yandan Kur’ân’ın üç temel ilkesi olan iman, ahlâk ve fazilet ile olgunlaşan bir toplum inşa etmek için birey ve toplum arasındaki ilişkide adalet ilkesinin hâkim olması gerekmektedir.²⁹

İslâm ekonomisinde gelir dağılımının düzeltilmesinde zekât, fitır, sadaka gibi önemli unsurlarla birlikte ihsan da önemli bir unsur olarak rol oynamaktadır. Kur’ân’da, insanlara ihsanda bulunma emredilmektedir. Genel olarak, *iyilik ve lütufta bulunmak, bir işi en güzel şekilde yapmak, Allah’a ihlâsla kulluk etmek*, anlamlarına gelen ihsan, iktisadî anlamda yardımlaşmayı ifade etmektedir. İhsan kavramı başkasına iyilik etmek ve yaptığı işi güzel yapmak olmak üzere iki farklı anlamı bulunmaktadır. Bu eksende ihsan sahibine ise muhsin

²⁷ el-İsrâ 17/30.

²⁸ Ücret /gelir artışı halinde kişi çalışmayarak harcanan boş zamanın alternatif maliyetini yükselttiği için kişi boş zamana yönelik talebini azaltarak daha fazla çalışmayı tercih etmesine ikame etkisi, tam tersine ücret/gelir artışıyla geliri yükselen kişinin hedeflediği gelir seviyesine ulaştığı için daha az çalışarak boş zaman tercih etmesine gelir etkisi denir. İkame etkisi ile boş zaman azalır ve çalışma saatlerini (emek arzını) arttırır. Gelir etkisi ile boş zamanı artar, çalışma saatlerini (emek arzını) azaltır. İkame etkisi olumlu etki oluşturarak ekonomiye ivme kazandırır.

²⁹ Mustafa Kara, “Kur’ân’da ‘Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi DKAB*, 34 (2013), 138.

denilmektedir.³⁰Aslında İslâm ekonomi sisteminde “infak” diye adlandırılan terim olarak Allah'ın rızasını elde etme amacıyla kişinin ihtiyacı olanlara parasal ve malen yardımda bulunması anlamına gelen bu kurum, gelirin bölüşümü anlamında önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu şemsiye kavram, hem zekât gibi zorunlu hem de sadaka gibi gönüllü olarak yapılan her türlü hayır işi içermektedir. Her ne kadar gönüllü yardımlar için maddî bir zorunluluk yoksa da manevî cebire dayalı bir zorunluluğun varlığından söz etmemiz mümkündür. Çünkü iyilikte bulunmayı Allah emrediyor. Nahl Suresi'nde şöyle buyrulmaktadır: “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”³¹Bu ayette insanları iyilik yapılmasına sadece tavsiye edilmiyor, emrediliyor. Dolayısıyla inanan bir kişinin bu emre kayıtsız kalması elbette düşünülemez. Burada bir hususu belirtmekte de fayda vardır. Her ne kadar İslâm ekonomisinin konusu dünyevî işler teşkil ediyorsa da kaynağı Kur'an ve sünnete dayanmaktadır. O nedenle inanç ilişkisi yok sayıldığında İslâm ekonomisinden bahsetmek de mümkün olmayacaktır. Hem ihsan hem de adaleti emreden bu ayet sosyal adaleti sağlamaya yönelik bu iki temel ilkeye uymaları konusunda toplumu uyarmaktadır. Görüldüğü üzere, İslâm tevhid inancı ışığında (başta birey olmak üzere her şeyin Allah'a bağlı oldu inancıyla hareketle) bireyin diğer bireylerle ilişkilerini düzenlemektedir. Dolayısıyla adl ve ihsan kavramlarının iktisadî yansıması olarak ekonomi alanında sosyal adalet ilkesinin uygulamasıyla vücut bulur. Kısaca, **İslâm iktisadının temeli sosyal adalet üzerine inşa edilmiştir.**

İslâm iktisadında sosyal adaleti sağlamaya yönelik uygulamalardan biri de kuşkusuz zekât müessesesidir. Zekât kavramı Kur'an-ı Kerim'de, “*sahip olunan değerlerden başkalarına vererek temizlenme*” anlamında kullanılmaktadır. Kur'an'da zekat kavramı, malların, maddî değerlerin Allah yolunda sarf edilmesi zekât, sadaka, infak gibi kelimelerle, kimi zaman da “yoksulu doyurun”³²veya “mallarla Allah yolunda mücadele edin”³³ gibi ifadelerle de anlatılmaktadır. Beyyine Suresi'nin 5. ayetinde “Oysa onlar, dini yalnızca O'na halis kılan Hanifler (Allah'ı birleyenler) olarak sadece Allah'a kulluk etmek, namazı dosdoğru kılmak ve zekâtı vermekten başkasıyla emr olunmadılar. İşte en doğru (dimdik ve sapasağlam) din budur” demek suretiyle zekâtın İslâm'ın şartları arasında yer aldığına işaret edilmektedir. Bununla birlikte bir hadiste ise “Zekât İslâm'ın köprüsüdür”³⁴ denilerek zekâtın sosyal yönüne dikkat çekilmiştir.

Burada adalet ve ihsan ilkesi, yasal, siyasi, ekonomik ve sosyal sistemlerin temel unsurlarının tüm erdemleriyle bir eşitlik düzeyi sağlamaktadır. Bu ilke,

³⁰ Mustafa Çağırıcı, “İhsan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/545.

³¹ en-Nahl 16/90.

³² el-Müdesir Suresi 74/44.

³³ en-Nisa 4/95.

³⁴ Hafız el-Münziri, *Hadislerle İslâm Tergib ve Terhib*, çev. Kolektif (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2017), 1/517.

nesiller arası bir denge kurmakla birlikte bireysel ihtiyaçları karşılanması, gelirin adil dağılımının sağlanması, ekonomik büyüme ve istikrarın sağlanması için gerekli politikaların oluşturulması anlamına da gelmektedir.³⁵

İslâm dininin özenle üzerinde durduğu **adalet ilkesi** toplumun her boyutu ve her alanı için söz konusudur. Bu nedenle adaletin devlet mekanizması yoluyla tesisi zorunludur. İslâm hukukunda adalet ilkesinin çok önemli bir yeri ve uygulama alanı bulunmaktadır. Bu durum İslâm ekonomisi için de önem arz eder. İslâm, iktisadî olarak da adaleti esas almakta ve iktisadî hayata ilişkin düzenin tesisini bu doğrultuda inşa etmektedir. Aslında bu anlayış sadece beşeri unsurlar içinde değil tüm ekonomik unsurlar için de geçerlidir. İslâm ekonomik politikasında gelir elde etmede ve servetin bölüşümünde adalet ilkesi esas alınır. Bu kapsamda iktisadî hayatın işleyişinde *insan haklarına riayet edilmesi, yani insan için gerekli olan saygı ve şeref esasına dayanarak insana yaraşır bir hayat standardının sağlanması* için hakkaniyete uygun bir çalışma düzeninin tesisi ve elde edilen gelirin adil bölüşülmesi önem arz etmektedir. Tarihimizde Türk toplumunda önemli bir yer edinmiş olan Ahilik teşkilatı bu politikanın pratiğine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Diğer taraftan İslâm'ın emrettiği sosyal dayanışma duygusu, İslâm'ın temel kazanımlarından biri olan cihanşümül kardeşliğin doğal bir sonucudur. Kardeşlik düşüncesi, İslâm anlayışının temel unsurlarından biridir.

Sosyoloji biliminin öncüsü olarak kabul edilen İbn Haldun, toplumun oluşumunda önem arz eden unsurlardan birisi olarak kabul ettiği asabiyet (Diğer unsur ise umran kavramıdır.) unsurunu “dayanışma” anlamında kullanmaktadır. İbn Haldun'a göre, toplumsal hayatta insanları bir araya getiren ve onlar arasında sıkı bir bağlılık yaratan unsurların başında dayanışma yer almaktadır. Zira dayanışma sayesinde insanlar birbirlerini koruyup-kollamaya; ekonomik, siyasal ve sosyal konularda ortak tutumlar geliştirmeye ve ortak eylemlerde bulunmaya yönelmektedirler. Bu bağlamda asabiyet, ortaklaşa düşünmenin ve bilincin ürünü olacak şekildeki kolektif eylemlerdir. Başka deyişle asabiyet, toplumun bir bütün olarak birlikte hareket etme kabiliyetine işaret eder.³⁶

Adaletin varlığıyla ilgili olarak Kur'an sadece öğüt vermekle kalmaz, aynı zamanda adaleti sağlamakla da görevlendirilmiştir. Böylece Kur'an “Tevhit ve Kardeşlik” unsurları ile bireyin Allah'a ve diğer bireylere karşı olan görevlerini birleştirmiştir. Bu husus Nisa Suresi'nde şöyle ifade edilmiştir:

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”³⁷

³⁵ Asutay, “İslâm Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı”, 124-125.

³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları,2005), 1/95.

³⁷ en-Nisâ 4/1.

İslâm ekonomisinde gelirin adil dağılması arzu edilmekle birlikte gelirin eşit bölüşümü yönünde bir uygulama söz konusu değildir. İslâm iktisat sisteminde zekât ve sadaka gibi birtakım müesseseler yardımıyla, gelir grupları arasındaki gelir dağılımı uçurumu törpülenerek sosyal denge kurulmaya çalışılmaktadır. Ancak mutlak bir gelir eşitliğinden söz edilemez. Çünkü İslâm inancına göre dünya bir imtihandır. Gelir düzeyindeki farklılıklar da bu imtihanın neticesidir. Zengin varlıklarıyla, yoksul ise imkânsızlıklarıyla imtihan olmaktadır. Bu hususta Kur'an'da şöyle denilmektedir: “Şüphesiz Rabbin, dilediğine rızkı bol bol verir ve (dilediğine) kısar. Çünkü O, gerçekten kullarından haberdardır ve onları görmektedir.”³⁸ Ancak bu durumun çatışmaya yol açmaması ve toplumsal barışı bozmaması için kişilere paylaşmayı ve yardımlaşmayı önermektedir. Böylece zenginler ile fakir arasında manevî bir bağ kurmaktadır. Nitekim Kur'an'da “Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.”³⁹ denilmektedir. Bir hadiste ise şöyle denilmektedir. “Cebrâil bana komşuya iyilik etmeyi tavsiye edip durdu. Neredeyse komşuyu komşuya mirasçı kılacak sandım.”⁴⁰ Herkes tarafından bilinen bir diğer hadiste de “Komşusu açken tok yatan kimse bizden değildir.”⁴¹ denilmektedir.

İslâm iktisat sisteminde nesiller arasında kaynak kullanımında da adalet esas alınmıştır. İslâm dini mevcut nesille doğal kaynakların kullanımı konusunda izin verirken, gelecek nesillerin bu konudaki haklarının korunmasını talep eder. Daha önceden de ifade edildiği üzere İslâm anlayışına göre kaynaklar Allah'a aittir ve Müslümanlar bu kaynakları gelecek nesiller için korumaya mecburdurlar. Dolayısıyla İslâmî normlar, Allah'ın merhametiyle insanlara gönderdiği kaynaklardan faydalanmasına izin verirken, bu kaynakların dengesizce kullanılarak başkalarına maliyet getirmesine izin vermemektedir. Böylece İslâmî normlar, olumsuz dışsallık sorununu ortadan kaldırarak çevreyi korumaya yönelik bir ilke sağlamaktadır.⁴²

İslâm iktisat sisteminde sınıfa dayalı bir sistem öngörülmemiştir. Ancak İslâmî anlayıştaki sınıfsızlık kavramı bütün değişkenleri göz ardı eden sosyalizmde olduğu gibi eşitlik/sınıfsız toplum kavramıyla eş değildir. Bütün insanların hukuk önünde eşit olduğunu benimseyen İslâmî anlayışın ürünü olan İslâm iktisat sisteminde, ekonomik anlamda emek-sermayedar grupları bulunmaktadır. Fakat bu ayrışma kapitalist sistemdeki gibi çatışmaya/emek sömürüsüne dayalı bir sınıflaşma anlamına da gelmemektedir. İslâm ekonomik sisteminde, emek esas

³⁸ el-İsrâ 17/30.

³⁹ en-Nisâ 4/36.

⁴⁰ Muhyiddin en-Nevevi, *Riyazüs-Salihin ve Tercemesi*, çev. Kıvamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981), 1/340.

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982), 1/55.

⁴² Saeed Mortazavi, “Islamic Economics: A Solution for Environmental Protection”, *Working paper at Humboldt State University*, 2004, 9.

olup, sermaye emeğe bağlıdır, denilebilir. Bununla birlikte sermaye değersiz ve emek de tabu değildir. Orta yolu öneren İslâm iktisadî sistemde gruplar arasında dengeye dayalı bir yapı kurulmuştur. Bu yapının esası da başta ahiret inancı olmak üzere “hak kavramı” ve “zekât müessesesi” oluşturmaktadır. Kur’an’da “Artık ölçüyü, tartıyı tam yapın, insanların haklarını ve ücretlerini eksiltmeyin, halka haksızlık etmeyin”⁴³denilmektedir. Bu konuya ilişkin bazı hadisler şöyledir;

“Allah Teâlâ, çalıştırdığı işçiden azami verim aldığı halde, onun ücretini tam ödemeyenin öteki hayatta hasmı olacaktır.”⁴⁴

“Üç kimse, kıyamet gününde beni karşısında bulacaktır: Benim adımı kullanarak haksızlık eden; hür bir insanı satın parasını yiyen; bir işçiyi çalıştırıp da ona ücretini vermeyen.”⁴⁵

“İşçi kardeşleriniz sizin işlerinizi yapan kimselerdir. Allah onları ellerinizin altına verdi; dileyseydi sizi onların eli altına sokabilirdi. Öyleyse, yanınızda işçi çalıştırıyorsanız, yediğinizden onlara da yedin, giydiğinizden giydirin. Onlara güçlerini aşan bir iş teklif etmeyin; eğer zor bir işi yapmalarını isterseniz, siz de onlara yardım edin.”⁴⁶

“Şâyet, bir kimse bizim işçimiz olarak vazifelendirilirse, barınacak yeri yoksa kendisine bir ev edinsin; bekar ise evlensin; hizmetçiye ihtiyacı varsa o iş için birini tutsun ve eğer biniti yoksa bir binit edinsin. Kim, bunlarla yetinmez de daha fazlasını isterse, o, ya emanete hıyânet edecek veya hırsızlığa düşebilecek birisidir.”⁴⁷

“Çalışana ücretini teri kurumadan veriniz.”⁴⁸

İşçi ile işveren arasındaki dengeyi kuran zekât ise hem mâlî bir ibadet hem de toplumsal barışa hizmet eden bir kurumdur. Kur’an’da müminlere zekât vermeyi emreden birçok ayet bulunmaktadır. İslâmî anlayışa göre zekât bir lütuf olmayıp, zengininin malındaki fakirin hakkıdır. Zekât ile birlikte sadaka kurumuna işlerlik kazandırılması halinde, bunların hem bir denge unsuru hem de mâlî politikaların işlemei açısından bir stabilizatör olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu sistemin işleyişi İslâm kural ve kurumlarını içselleştirmiş bireylerin oluşturduğu bir toplumun varlığıyla mümkündür.

⁴³ el-A'râf 7/85.

⁴⁴ Buhârî, “İcâre”, 10.

⁴⁵ Buhârî, “İcâre”, 12, 15.

⁴⁶ Müslim, “İmân”, 38, (No. 40).

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/299.

⁴⁸ Mehmet Emin Özafşar vd., *Hadislerle İslâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 5/311.

3.3. Özgür İrade İlkesi

Yaratılış itibarıyla insan akıl ve irade sahibi bir varlıktır. İslâm'da insan hak ve özgürlükleri, bireylerin insan sorumluluğunu üstlenme ihtiyacına dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle irade özgürlüğüyle ilkesi kişinin ahlâkî, hukukî ve dinî sorumluluğunun dayanağını oluşturmaktadır. İnsanlar, hayatlarında ve gelecek dünyasında özgür iradenin gerektirdiği söz ve eylemlerden sorumludur. Bu sorumluluk, insanlara sağlanan yetenekler ve fırsatların sonucudur. Bu bakımdan sorumluluk, belirli insan hak ve özgürlüklerinin gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. İnsanın bilinçli bir varlık olması, onu iradesi ve özgürlüğü olan bir canlı yapmıştır. Haklar ve özgürlükler, insan varoluşunun ilkelerini oluşturan değerlerdir.⁴⁹İslâm, özgür seçime imkân verir, yani irade-i cüziyi serbest bırakır, din ve inanç konusunda zorlamaya izin vermez. Nitekim Kafirun Suresi'nde "*Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.*"⁵⁰ diyerek vicdan ve inanç özgürlüğüne işaret etmektedir. İslâm, toplumların çoğulcu din ve kültür yapısında olduğunu ayrıntılı olarak samimiyetle açıklar. Özgür irade ve diyalog yolu ile fikirsel sınırlar aşılabilir. Herkesin birbirini kabul etmesi İslâm'ın ana prensiplerinden birisidir.⁵¹ Dolayısıyla İslâm dini, toplumunda farklılıkların bir arada olmasına ve farklı toplulukların bir arada yaşamasına imkân tanınmaktadır.

İslâm iktisadî sistem anlayışında, bireyler özgür irade sahibidirler. Allah insanları istedikleri şekilde amel etmekte rahat bırakmıştır. Bu husus Kur'an'da "*...Dilediğinizi yapın. Şüphesiz o, yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir.*"⁵² şeklinde ifade edilmiştir. Bu nedenle kişi genel kurallar çerçevesinde özgür iradesiyle karar almakta ve hayata geçirmektedir. Kişinin iktisadî faaliyette bulunması ya da bulunmaması konusunda cebri yollara başvurulmaz. Böylece iktisadî faaliyetlerin serbestçe yapılmasının önü açılmakta ve bireysel iktisadî kabiliyetlerin gelişmesi sağlanmaktadır. Burada devlete düşen görev ise, ekonominin temel ilkelerini güvence altına almak, alt yapı hizmetlerini oluşturmak ve nimet ile külfet paylaşımında adaleti sağlamaktır. Diğer bir ifadeyle devlet bireyin refahını, sağlığını, eğitimini, güvenliğini sağlarken onun özgürlüğünü de güvence altına alır.

Kuşkusuz ekonomik hayatın en önemli katılımcıları insanlardır. Ekonomik hayatta neyin yapılması ve yapılmaması gerektiğine karar veren kişi, alternatifler arasından seçim yapar, yürütür, üretir ve tüketir. Bu nedenle, her ekonomik sistem bireye farklı bir statü tanımaktadır. İslâm'da birey büyük önem taşımaktadır, çünkü birey, özgür iradeyle karar veren, uygulayan ve yapan yegâne varlıktır ve eylemlerinden sorumludur. İslâm'ın en önemli amaçlarından biri, insanlara sadece iktisat alanında değil, kişisel ve sosyal hayatın her alanında karar verebilmeleri ve

⁴⁹ Furat Akdemir, "İmanın Değersel Anlamı ve İslâm'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (2016).

⁵⁰ el-Kafirun 109/6.

⁵¹ Ebu'l Ala Mevdudi, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, ed. Abdullah Yusufoglu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 168; 28.

⁵² el-Fussilet 41/40.

uygulayabilmeleri için en uygun işlevleri sağlamaktır.⁵³İslâm iktisadı, insanların ekonomik alanda özgür olmasına izin verir. Ancak bu özgürlük İslâm ahlâkı ve manevî ilkeleriyle çelişmemelidir. İslâm dini sosyal refaha büyük önem verse de kişisel özgürlük sosyal sonuçlardan bağımsız değildir. Bireysel çıkarlar, İslâm toplumunun maddî ve manevî çıkarlarıyla çatışmadığı veya başkalarının haklarını ihlal etmediği sürece serbest bırakılmıştır.⁵⁴ Böylece İslâm ekonomisi bireysel özgürlüğü, bireysel sorumlulukla entegre etmiştir. O nedenle İslâm ekonomisinde kapitalist sistemdeki *bırakınız yapınlar* anlayışı yerine *İslâm anlayışı ve toplum menfaatiyle bağdaşıyorsa yapın* anlayışı yer almıştır. Yani ekonomik faaliyetlerde sınırsız özgürlük değil, sınırları belirlenmiş özgürlük söz konusudur. Bu sınır da İslâm hukuku, insan hakları ve toplumun menfaatidir. Bununla birlikte zorunlu bir unsur olmamakla birlikte her alanda bireyin faziletli olması ve erdemli davranması teşvik edilmekte, övülmektedir. Sonuç itibariyle İslâm ekonomisinde devletin doğrudan piyasaya müdahale ederek fiyat oluşumuna izin verilmemektedir. Fiyatlar piyasanın temel dinamikleri olan arz-talep koşularınca belirlenir. Ancak burada adalet ilkesinin bir gereği olarak piyasa tamamen alıcılara göre güçlü konumda olan satıcıların inisiyatifine de bırakılmamaktadır. İslâm Hukukunda piyasalar tamamen denetim dışı bırakılmamıştır. Piyasa üzerinde devletin kontrollü bir denetim söz konusudur.

Nitekim Medine'ye hicret ile birlikte Müslümanların ticari faaliyetlerini İslâm'ın kurallarına uygun olarak yapabilecekleri bir pazar ihtiyacı hissedilmişti. Medine pazarı olarak adlandırılacak bu pazar bizzat Hz. Peygamber'in vaz' ettiği emir ve yasaklara göre oluşturulmuştur. Medine pazarının kendine özgü kuralları ve uygulamaları vardı. Çarşı ve pazarda yapılan ticari işlemlerin İslâmî kurallara ve ahlâka uygunluğunu denetleyen müessesenin adı hisbe olarak tanımlanmış, devlet tarafından görevlendirilen denetçiler ise muhtesib kelimesiyle adlandırılmıştır. Hisbe'nin ilk tatbikatçısı, muhtesibi olarak Hz. Peygamber kabul edilmektedir.⁵⁵

İslâm'ın temel ilkelerine aykırılık teşkil etmemek şartıyla İslâm Hukukunda sözleşme özgürlüğü ilkesi bulunmaktadır. İslâm Hukukunda insanın irade sahibi olduğu kabulünden hareketle insanın sorumlu ve yükümlü bir varlık olarak kabul edilmiş, eylem ve tasarruflarına sonuç yüklenmiştir. Bu nedenle İslâm hukukunda sözleşmelerin geçerliliğinde insan irade ve rızası esas alınmıştır. Böylece sözleşme yapıp yapmama konusunda İslâm Hukuku, zorlamanın tüm unsurları ortadan kaldırmış ve akdin oluşumunda irade hürriyetini ve rızayı esas almıştır. İslâm

⁵³ Ali Rıza Gül, "İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri", *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslâm'daki Algılanışı* Sempozyumu (Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung Yayını, 2010), 53.

⁵⁴ Gül, "İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri", 70.

⁵⁵ Cengiz Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 132-133; Hakan Kalkavan, "Medine Pazarı Perspektifinde Muhtesib ve Agoranomos Karşılaştırması", *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 57.

Hukuku'nun temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet, insan iradesini ve rızasını, sözleşmelerde ana düstur olarak kabul etmiştir.⁵⁶

İslâm iktisadî sisteminde, ekonomik ilişkilerde genel ilkeler doğrultusunda bireylerin serbestçe sözleşme yapma hakları bulunmaktadır. Çünkü İslâm ekonomisi, tüm tarafların özgür iradesine ve anlaşmasına dayanan, refahın ve yüklerin paylaşılmasında adaleti vurgulayan, insani yönü ağır basan ahlâkî ilkeler üzerinde tesis edilmiş bir "ortaklık ekonomisidir". İslâm'ın öngördüğü ekonomik düzen, "güven" ve "üretkenliğe" dayalıdır. Ekonomik faaliyetlerde bulunan kişiler, başkalarına zarar vermedikçe ve sosyal hayatı kınamak için harekete geçmedikçe, İslâmî temel ilkelerle korunan sosyal dengeyi zedeleyecek şekilde kendi istekleri ve rızaları doğrultusunda bir sözleşme yapmadıkça, ekonomik faaliyetlerine özgürce devam edebilirler.⁵⁷ Böylece İslâm ekonomi sisteminde ekonominin temel unsurlarından biri olan insan yani beşeri sermaye unsuru serbest bırakılarak, farklı bireysel yetenekleri ekonomiye kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu bakış açısı aynı zamanda hür teşebbüsün önü açılarak özel sektörün gelişimine katkı sağlayıcı niteliktedir.

İslâm iktisat sisteminde piyasalara giriş-çıkış tamamen serbest olup, fiyatlar arz-talep koşullarında oluşmaktadır. Ancak monopolleşmeye ve fahiş fiyat uygulamasına da izin verilmez. İslâm ekonomik sistemde, fiyatların şeffaf olması ve serbest rekabet şartları ortamında gerçekleşmesi esastır. Bu doğrultuda İslâm hukuk doktrininde, taraflara çarşı-pazarda serbest bir şekilde iktisadî faaliyette bulunma imkânı sunulmuş, bu konuda taraflar açısından kısıtlama anlamına gelebilecek uygulamaların yapılmasına müsaade edilmemiştir. Ekonomik konjonktürel duruma göre piyasada oluşabilecek fiyat dalgalanmaları da yine piyasa şartları içerisinde değerlendirilerek, mümkün mertebede fiyatlara müdahale edilmemeyi çalışılmaktadır. Diğer bir ifadeyle mümkün mertebe fiyatlara narh koyma yoluna başvurmamıştır.⁵⁸ Ancak bu temel uygulamalara rağmen piyasada haksız rekabetin oluşumuna ve monopolleşmeye de izin verilmemektedir. İslâm hukuk doktrininde ekonomik istikrar ve düzeni bozan, sağlıklı bir piyasa ekonomisine aykırılık taşıyan bu tür girişimlere karşı birtakım düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemeler sadece hukuk kuralları olarak kalmamış, aynı zamanda dini ve ahlâkî boyutları ile birlikte yer almıştır.⁵⁹

İslâm ekonomik sisteminde fahiş fiyata müsaade edilmediği gibi yıkıcı fiyata da müsaade edilmemektedir. Yıkıcı fiyatlama, pazarda hakim durumdaki

⁵⁶ Abdurrahman Haçkalı, "İslâm Hukuku Açısından Akit Serbestisi İlkesi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 123-134.

⁵⁷ Abdurrahman el-Maliki, *Kapitalizm ve Komünizm'e Alternatif İktisadî Siyaset* (Ankara: Köklü Değişim Yayıncılık, 2007), 54.

⁵⁸ Şevket Topal, "İslâm Hukukunda Alım Satım Piyasasına Yönelik Bazı Düzenlemeler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 215-216.

⁵⁹ M. Fatih Turan, "İslâm Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 80.

işletmenin rakiplerini pazar dışına çıkarmayı veya disipline etmeyi ya da potansiyel rakiplerinin pazara girişini engellemeyi amaçladığı, hakim durumunun kötüye kullanılması niteliğindeki düşük fiyat uygulaması olarak tanımlanabilir.⁶⁰ Rekabet Kurumuna göre “yıkıcı fiyat, hâkim durumdaki bir teşebbüsün, ekonomik gücüne dayanarak mevcut veya potansiyel rakiplerinin katlanamayacağı ölçüde fiyatları indirmesi ve rakiplerinin pazarı terk etmesinin ardından tekrar fiyatları artırmak suretiyle tekelci kara ulaşmasına yol açabilecek bir uygulama şeklinde ifade edilebilir. Buna göre yıkıcı fiyat uygulayan teşebbüsün belli bir iktisadî üstünlüğe sahip olması, olağandışı düşük fiyat uygulaması, bu uygulamadaki niyetinin rakipleri piyasa dışına çıkarmak olması ve sonuçta rakipleri etkisizleştikten sonra uygulama döneminde girdiği zararları telafi edebilmesinin söz konusu olması gerekir.”⁶¹

Liberal ekonomik sistemde olduğu üzere İslâm ekonomik sistemde de yıkıcı fiyat uygulamalara karşı devletin müdahale etmesi beklenmektedir. Yıkıcı fiyat uygulayan işletme bu uygulama kendisi için büyük bir fayda sağlasa da “zarar-ı âmnu def için zarar-ı has ihtiyar olunur” ve “zarar izale olunur” ilkeleri gereğince kamu müdahalesine maruz kalacaktır. Diğer bir ifadeyle devletin bu duruma sesiz kalması beklenemez. Devletin bu tür uygulamalara karşı yaptırıma başvuracağı açıktır. Bu yaptırımın, birtakım cezai uygulamalar yanında piyasa fiyatı altında satış yapılamayacağını savunan fakihlerin de ifade ettiği gibi, ehli vukuf (bilirkişiler) tarafından belirlenecek bir fiyat tahdidi şeklinde olması da mümkündür. Öte yandan, günümüz hukukunda olduğu gibi, yıkıcı fiyat uygulaması ile diğer esnafları pazardan çıkarma niyeti ve potansiyeli tespit edildiğinde, bu faaliyette bulunan işletme ya da işletmelerden, yine “zarar izale olunur” ilkesi gereğince mağdur esnafların zararının tazmini talep edilebilir.⁶²

İslâm ekonomik sistemde karaborsacılık (ihtikar) da yasaklanmış ve devletin bu duruma müdahale edilmesi gerekli görmüştür. Bilindiği üzere karaborsacılık, piyasa işleyişini bozacak şekilde ticari malların piyasaya arz etmeyerek depolarda stok yapıp daha sonra değerinin üstünde satmak yani fiyatları kendi lehine artırarak menfaat sağlamak amacıyla yapılan işlemlerdir. Karaborsa, halkın yiyecek içecek gibi zaruri ihtiyaçlarını ucuz fiyatla toplayıp, fırsat bulunca pahalı satarak haksız kazanç elde etme eylemi olan ihtikârı, darlığı kamuya zarar verecek tüketim mallarının, kıtlık yaratmak amacıyla ya da fiyat artışı beklentisiyle piyasadandan çekilmesi şeklinde de tanımlanabilir.⁶³

⁶⁰ Sevilay Uzunallı, “Avrupa Birliği Rekabet Hukuku Işığında Yıkıcı Fiyat Uygulamaları İle Hakim Durumun Kötüye Kullanılması”, *Rekabet Dergisi* 11/4 (2010), 59; Yasin Altunsaray-Orhan Ünal, “Elektronik Haberleşme Sektöründe Rekabeti Bozucu Fiyat Uygulamaları: Yıkıcı Fiyatlandırma ve Düzenleyici Yaklaşımlar”, *Sosyo-Ekonomi Dergisi* 2 (2013), 195.

⁶¹ Rekabet Kurulu Kararı, Dosya Sayısı: 2002-2-81, K. 03-28/347-147, T. 1.5.2003.

⁶² Turan, “İslâm Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması”, 96.

⁶³ Muharrem Öztel, “Tanzimat Devri ve Sonrasında Osmanlı Piyasalarında İhtikâr Sorunu”, *International Journal Of History* 5/2 (2013), 305.

Karaborsa iktisadî hayat açısından önemli tahribatta neden olduğu ve ekonomik bunalımlara yol açtığı için konuyla ilgili birçok nasta kesin olarak yasaklanmış ve İslâm hukukçuları tarafından da ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁶⁴

Konu ile ilgili olarak bazı hadislerde şöyle denilmektedir:

“Karaborsacılık yapan kişi ne kötüdür. Allah fiyatları ucuzlatsa üzülür ve pahalandırırsa sevinir.”⁶⁵

“(Stokçuluk etmeyip malını) satışa arz eden kimse rızıklandırılmış, ihtikar eden (karaborsacı) de lanetlenmiştir.”⁶⁶

“Karaborsacılık yapan kimse günahkâr olur.”⁶⁷

Bu uygulamalardan da anlaşılacağı üzere İslâm ekonomik sistemde fiyatların piyasa mekanizması çerçevesinde arz-talep koşullarında belirlenmesi yanında bireyin özgür iradesiyle sözleşme serbestisi ilkesi kapsamında özgürce ekonomik faaliyete bulunacağı esas olmakla birlikte yapacağı tasarruflar iyi niyet ve dürüstlük ilkeleriyle bağdaşır olması ve kamu yararı ile kamu düzeninin korunması ilkeleriyle uyum içinde olması gerekmektedir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim “*Aranızda iyilik yapmayı da unutmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir*”⁶⁸ve “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin.*”⁶⁹ ayetleri, iktisadî faaliyetin özünde iyi niyetle ve karşılıklı rıza ile olması gerektiği hususları vurgulanmaktadır.

İslâm ekonomisine göre bireyler sosyal çarkın bir dişi değildir. Toplum, devlet, millet, insanlık bir bütün olarak önemlidir ve her biri belli roller üstlenir ancak son tahlilde sorumluluk bireyin üzerindedir. Bu durum, bireyin İslâmî sistem içinde merkezde olduğunu ispatlamaktadır. Bununla birlikte İslâm, bireyi toplum ve onun kurumları ile ilişkilendirir ve ilişki ağının dengelenmesi için çaba sarf eder.⁷⁰Bu anlayış Şeyh Edebali’nin Osman Gazi’ye olan “*Ey oğul, insanı yaşat ki, devlet yaşasın*” nasihatinde Türk-İslâm geleneğine uygun olarak kısa, veciz ve basit bir ifadeyle somutlaşmıştır.

Bireyin özgür iradesini esas alan İslâmî ekonomi sistemi merkezine özel mülkiyet kurumunu yerleştirmiştir. Bu nedenle İslâm iktisadî sisteminin işleyişi yukarıda ifade edildiği temel ilkeler çerçevesinde “özel mülkiyet” ve “hür teşebbüs” üzerine bina edilmiştir. Ancak devletin düzenleyici ve adaleti tesis edici

⁶⁴ Yüksel Çayıroğlu, “İslâm Hukukuna Göre İhtikâr Yasağı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2015), 318.

⁶⁵ İbnu’d Deyba, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2020), 1/296.

⁶⁶ İbn Mace, “Ticaret”, 6.

⁶⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslâm*, 201.

⁶⁸ el-Bakara 2/237.

⁶⁹ en-Nisa 4/29.

⁷⁰ Mevdudi, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, 29.

yönde müdahalesi her zaman geçerlidir. Ayrıca özel mülkiyet ve hür teşebbüs başkasının zararına yol açmadıkça ve sosyal hayatı ifsat edici sonuç doğurmadıkça mümkündür. Bu yönüyle de İslâm ekonomi sistemindeki özel mülkiyet ve hür teşebbüs kapitalist sistemden farklılık arz etmektedir. Ancak uygulamada gerek Orta Doğu coğrafyasında teşekkül eden Arap-İslâm Devletlerin gerekse Türk-İslâm Devletlerinde mülkiyet yapısının kamu mülkiyeti esası üzerinde kurulmuş olması ve özel mülkiyetin gelişmemesinin nedeni İslâm Hukuku ile değil o günkü konjonktürel yapı ve ilgili devletlerin beslendikleri toplumsal geleneklerinin etkisi ile açıklamak mümkündür.

3.4. Sorumluluk İlkesi

Sorumluluk, kişinin eylemlerinin sonucuna katlanmak anlamına gelmektedir. Hangi hallerde ne tür bir sorumluluğun söz konusu olacağı ülkedeki mer'î hukuk sistemi tarafından belirlenir. İslâm'da herkes kendi vicdanından, toplumundan, ülkesinden, insanından, diğer canlılarından, çevresinden ve evrenden sorumludur. Kur'an'da bu inanç, müminlerin davranışlarını umursamaz, tepkisel veya içgüdüsel söz ve amellerden ziyade bilinçli, anlamlı, maksatlı, iyi ve uygun davranışa dönüştürebilen bir mekanizma olarak düzenlemiştir. Görülebileceği gibi, bu sorumluluk anlayışı, temelde, ekonomik alanda da aynı işlevi sürdürerek, Allah'a karşı olan sorumluluğa dayanmaktadır. Örneğin, insanların mallarını haksız yere edinmeye çalışanlara gelecek nesillere karşı sorumlulukları hatırlatılmakta, bunlar haksız yoldan vazgeçirmeye çalışılmaktadır.⁷¹ Bu husus bazı ayetlerde şöyle ifade edilmiştir:

“Kim düşmanlık ve haksızlıkla bunu yaparsa, onu ateşe atacağız. Bu, Allah'a kolaydır.”⁷²

“Erkek veya kadın, kim mü'min olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.”⁷³

“İman edip salih amel işleyenlerin kötülüklerini elbette örteceğiz. Onları işlediklerinin daha güzeliyle mükâfatlandıracağız.”⁷⁴

İslâmî ekonomik sistemde genel olarak kişisel çıkarlar ile sosyal çıkarlar arasında bir çatışma olmadığı, aksine kişisel çıkarlar ile sosyal çıkarlar arasında bir uyum olduğu kabul edilmektedir. Genel olarak, birey olmadan toplum olmayacağı ve toplum olmadan bireyin varlığını sürdüremeyeceği düşüncesi kabul edilir. Bireyin topluma karşı sorumlulukları açıkça tanımlandığından, bireysel sorumluluklar açık ve nettir. Bu sorumlulukların farkında olan bireylerden oluşan

⁷¹ Gül, “İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri”, 69.

⁷² en-Nisa 4/30.

⁷³ en-Nahl 16/97.

⁷⁴ el-Ankebut 29/7.

toplum da faziletli bir toplum olacaktır.⁷⁵ Zira İslâm iktisadî anlayışında erdemli birey ve erdemli toplum varsayımı her daim mevcuttur.⁷⁶ Böylece İslâm'da birey hem kendine hem içinde yaşadığı topluma ve diğer insanlara karşı, hem de Allah'a karşı sorumludur. İşte bireyin bu sorumluluk bilinci içinde hareket etmesi gerekmektedir. Bu davranışın özü Kur'an'ın getirdiği ahlâkî ilkelere dayanmaktadır. Hz. Peygamber bu ilkeleri hayata geçirmiş bir bireydir. Nitekim bu husus Kur'an'ın: "Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin"⁷⁷ beyanından anlaşılmaktadır. Hz. Âişe, Peygamberi "Allah Elçisi'nin ahlâkî Kur'an idi."⁷⁸ şeklinde tanımlar. Bu ifadeden "Peygamberin Kur'an'ı rehber edinip onunla bütünleştiği" anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'an'da "Ant olsun ki, Resulullah sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir."⁷⁹ denilerek Peygamberi insanlar için bir rol model şahsiyet olduğunu açıklamaktadır.

Bu bakış açısıyla bir iktisat süjesi olarak Müslüman, Allah'a inanan, Allah'a güvenen, sebeplere başvurup Allah'a tevekkül eden, Allah'ın kullarına hizmet şuuru içinde müteşebbis, kul hakkına saygı gösteren, muhteris değil kanaatkâr ve aynı zamanda rasyonel davranan bir insan olmak sorumluluğunu taşımaktadır.⁸⁰ Sonuç olarak İslâm, topluma görevler yüklediği gibi, bireyi de kontrol dışında bırakmaz. Birey, toplumda haklarını garanti altına almasını beklediği gibi, toplum da bireylerden belli sorumlulukları yüklenmesini ve bazı görevleri yerine getirmesini bekler.⁸¹ Naqvi; birlik, denge, özgürlük ve sorumluluk gibi İslâm'ın etik öğretisine dayanan dört temel ilke üzerinden bir iktisat bilimi tartışması yapmaktadır. Kur'an ve hadis gibi İslâm'ın temel kaynaklarından elde edilen bu etik ilkelerin İslâm iktisat teorileri ve temel iktisadî motivasyon hakkında geçerli ifadeler oluşturmada yetkili kılmak için bir referans olabileceği ifade etmektedir.⁸²

⁷⁵ Arif Ersoy, "İslâm İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı", *İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 1 (2015), 48.

⁷⁶ *el-Medinetü'l-Fazıla* adlı eserinde mükemmel olan toplumu bir şehir devleti içerisinde gören olan Farabî'ye göre, insan ancak faziletli bir toplum içinde mutluluğa ulaşabilir. Zira, insanın iyiyi seçerek mutluluğa ulaşması tek başına mümkün değildir. İnsanın aksine yardımlaşma ve işbirliğine ihtiyacı vardır. Tam da bu yüzden insan topluluk içinde yaşamalıdır. Bunların yerine getirilmesi için diğer insanlara ihtiyaç duyarlar. Bundan dolayı her insan sahip olduğu doğal yaratılışının bir gereği olarak mükemmelliğe ulaşabilmek için bir araya gelerek yardımlaşmak zorundadır. İşte insanların bu sebeplerden dolayı birbirleriyle mutluluğu elde etme yolunda yardımlaştığı şehir "erdemli şehir" olacaktır. Erdemli şehrin en önemli özelliği birbirleriyle yardımlaşan insanların bir araya gelmesiyle oluşmuş olmasıdır. Fârâbî bu durumu birbirleriyle işbirliği ve uyum içinde ahenkli bir biçimde çalışan organlara benzediğini belirtmektedir. Bkz. Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul:İz Yayıncılık, 2008), 90; Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan (Ankara:Vadi Yayınları, 2004), 91.

⁷⁷ el-Kalem 68/4.

⁷⁸ Müslim, "Müsafirin", 139.

⁷⁹ el-Ahzab 33/21.

⁸⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Gayb İnancının Ekonomik Hayata Yansımaları", *İslâm İktisadı: Toplu Makaleler-2*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), 22.

⁸¹ Mevdudi, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, 168.

⁸² Mollavelioğlu-Kanberoğlu, "İslâm İktisadına Yaklaşımında Yöntemsel Sorunlar", 59.

3.5. Homo İslâmîcus

Bilindiği üzere “Homo economicus” klasik ve neo-klasik iktisadın temel varsayımını oluşturmakta ve bütçe imkânları içerisinde refahını maksimize eden birey anlamına gelmektedir. Temelinde Bentham’ın “*bireyin haz arayan ve elemenden kaçan bir varlık*” olduğuna ilişkin psikolojik aksiyonu vardır. Homo economicus, tüketici olarak fayda maksimizasyonu; üretici olarak ta kar maksimizasyonu peşinde koşan rasyonel insanı tanımlamaktadır. Bu bağlamda, fayda maksimizasyonu peşinde koşan birey varsayımına dayandığından, ahlâk felsefesindeki karşılığı, sadece kendi çıkarını düşünen egoist ve hedonist birey anlamına gelmektedir. Buna karşılık birey, başkalarının refahını (aile, dost, arkadaş) dikkate alan varlık olarak ele alındığında alturist; tüm toplumun faydasını esas alan varlık olarak tanımlandığında da faydacıdır. Ancak, ister alturizm ve faydacılık çıkarıcılığın, isterse çıkarıcılık alturizm ve faydacılığın kapsamı içinde ele alınsın; her iki halde de “homo economicus” anlamsal gücünü kaybetmektedir.⁸³

Klasik ve neo-klasik iktisadın temel varsayımını oluşturan homo economicus kavramı, yani karar ve tercihlerini kendine ait fayda fonksiyonuna (utility function) dayandıran, ekonomik davranışlarında ahlâkî endişe taşımayan, tüm sosyal ve manevî değerleri bir kenara bırakıp sadece menfaati olduğunda bu değerlere uygun hareket eden insan tipi tanımlaması⁸⁴ İslâm’ın ahlâkî anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Çünkü İslâm toplumu, sadece kendi menfaati peşinde olan insan tipini değil, başkasını da düşünen (altruist) insan tipini benimsemektedir. Diğer bir ifadeyle, İslâm iktisadî sisteminde, toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, azimli ama hırslı olmayan, üretken ama aldatmayan, müteşebbis ama kanaatkâr olan birey tipi tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, böyle bir birey tipi menfaatinin peşinde değil toplumun yararı doğrultusunda hareket eden ve İslâm ahlâkıyla teşviz olunmuş bireydir. Çünkü İslâm’a göre, insanoğlunun varlık sebebi Allah’a kulluk etmektir. İbadet kavramı namaz, zekât, oruç, hac gibi herkesçe malum fiillerle birlikte, salih amel diye ifade edilen her türlü iyi davranış, düşünce, çalışma ve faaliyetleri de içine almaktadır. Bu yüzden İslâm, klasik ve neo-klasik iktisadın davranışını menfaatler belirler diye tanımladığı bir insan modeli olan “homo economicus” birey tipini kabul etmez. Kısaca kendi çıkarını ön planda tutan ve bu minvalde hareket eden insan tipi İslâm düşünce sistemiyle uyuşmamaktadır.

⁸³ Hüseyin Akyıldız, “Tartışılan Boyutlarıyla Homo Economicus”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008), 30.

⁸⁴ Klasik İktisat düşüncesinin öncülerinden olan David Hume, insan aklının kendi çıkarı için çaba sarf ettiğini, en adaletli düzenin kendiliğinden oluşan düzen olduğunu ve devletin buna müdahale etmemesini, kişisel çıkarların ve serbestliğin insanın tabiatında olduğunu öne sürmektedir. Klasik iktisadın kurucu olan Adam Smith ise bireylerin kendi çıkarları için mücadele ederek sonuçta toplumsal çıkarı arttırması, tabii düzenin en serbest düzen olduğu, kamunun güvenlik dışında hiçbir müdahalesinin olmaması gerektiği gibi yönündeki düşüncesi kendisinden sonra gelen iktisatçılar tarafından da kabul görmüş, bu düşünceler ekseninde birey kutsallaştırılarak ekonomik işleyişin merkezine alınmış ve bireysel çıkar motivasyon aracı olarak görülerek korunmuştur. (Bkz. M. Umer Chapra, *İslâm ve İktisadi Kalkınma*, çev. Adem Esen (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2008), 35).

Geleneksel ekonomilerin aksine, İslâmî ekonomisi, değeri temel alan ahlâkî bir disiplindir. Müslümanın bireysel tercihleri, toplumsal çıkarlardan daha az önemlidir. Bu nedenle, İslâm'ın ortak sosyal ve dini normları, Müslüman bireyin ekonomik davranışını yönlendirir. İslâm ekonomik sistemde birey homo economicus değil homo İslâmîcus'tur. Liberal sistemde tamamen çıkarına odaklanan bu nedenle toplumsal ve ahlâkî değerleri önemseyen homo economicus birey yerine, İslâm ekonomisinde toplumsal değerleri önemseyen, ahlâk ve inanç esasları önceleyen homo İslâmîcus bireyi tanımlar.

Tablo 1. Homo Economicus ile Homo İslâmîcus Karşılaştırması

Homo Economicus	Homo Islamicus
1. Varsayımlar	1. Varsayımlar
a. Sınırlı kaynaklar(Kıtlık)	a. Yeteri kaynaklar
b. Sınırsız ihtiyaçlar	b. Sınırlı ihtiyaçlar
2. Davranışsal Normlar	2. Davranışsal Normlar
a. Bireycilik	a. Toplulukçuluk(Kolektivizm)
b. Şahsi çıkar	b. Genel çıkar
c. Rekabet	c. İşbirliği
d. Ahlâklılığı dikkate almayan (Amoralizm)	d. Ahlâklılık (Moralizm)

Kaynak: Mortazavi, agç.,6.

Tablo 1'de de görüldüğü üzere; İslâm iktisat sistemi ile konvansiyonel iktisat, gerek varsayımlar gerekse davranışsal normlar yönünden tamamen farklı bir bakış açısı sergilemektedir. Konvansiyonel iktisata göre kaynaklar sınırlı, ihtiyaçlar sınırsız iken, İslâm iktisat sistemine göre ise ihtiyaçlar sınırlı, kaynaklar yeterlidir. Ancak kaynaklar emanettir ve israf edilmemesi gerekir. Davranışsal normlar açısından konvansiyonel iktisatta bireycilik esas olup şahsî çıkar öndedir. Buna karşın İslâm iktisat sisteminde toplum esas olup toplumsal menfaat ön plandadır. Ancak burada toplumsalcılık anlayışı sosyalizmdeki kolektivizm anlayışından tamamen ayrıdır. İslâm iktisat sisteminde toplum için bireyin hakları feda edilmez. Birey menfaati ile toplum menfaati arasında adil bir denge kurulmaktadır. Yani birey toplum menfaatini gözetmekte, toplum da bireyin hakkını gözetmektedir. Bu da sosyal barışı sağlamaktadır. O nedenle İslâm ekonomik sisteminde birey ne kapitalist sistemde olduğu gibi kutsallaştırılarak şımartılmış ne de sosyalist sistemde olduğu gibi görmezden gelinerek toplum için hak ve özgürlükleri yok sayılmıştır. Tüm alanda olduğu gibi bu konuda da bir denge gözetilmiştir.

3.6. Ölçülülük İlkesi

İslâm dini toplumsal hayata denge ve ölçüye ayrı bir önem vermektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Allah evrende denge kanunu koymuştur; bütün varlık ve oluşlar arasında, evrenin belirli bir sistem dâhilinde yürümesini sağlayan

bir genel denge mevcuttur. Nitekim Rahman süresinde “*Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu*”⁸⁵ mealindeki ayette geçen “ölçü” kelimesi bu hususa dikkat çekmektedir. Bu ilke “her şeyi layık olduğu yere koymak” şeklinde tanımlanan adalet ilkesiyle yakın ilişki içindedir. Bu ilke aynı zamanda beşeri ilişkilerde her hak sahibinin hakkını vermesini ifade etmektedir. Rahman suresinin 8. ayetindeki “*Ölçüde haddi aşmayın*”⁸⁶ mealindeki ayette geçen “ölçü” kelimesi bu anlamda ele alınabilir. Zira burada ölçünün ihlal edilmemesi, dengeden sapılmaması istenmektedir.⁸⁷

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre, ölçülülük, ölçülü, dengeli olma durumu, ılımlı ve itidalli olmak anlamına gelmektedir. Ölçülülük ilkesi, kendisine ekonomik hayat içerisinde iki şekilde yer bulmaktadır. Bunlardan ilki tüketicileri esas alan ölçülülüktür. Bu yönüyle ölçülülük insanlara gerektiği kadar, yeri ve zamanında harcamayı savurganlık ile ifrattan uzak durulmasını, yani israftan kaçınmasını öğütlemektedir. Nitekim bu durumun Kur’an da “*Ey Adem oğulları! Her secde ettiğinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*”⁸⁸ şeklinde emredilmektedir. Diğer taraftan israfı yasaklayan Kur’an’ın “*Eli sıkı olma (cimri olma); büsbütün eli açık da olma (israf etme). Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun.*”⁸⁹ cimriliği de, israfı da yasakladığı görülmektedir. Ölçülülük ilkesinin diğer bir tarafında ise ticaret erbapları ilgilendirmektedir, “...denge ve ölçüyü (mizamı) O koydu ki, dengeden (mizandan) sapmayasınız. Ölçüyü düzgün tutunuz ve eksik tartmayınız.”⁹⁰ “...Ölçüyü ve tartıyı adaletle ve tam yapın. Biz kimseye gücünün yettiğinden fazlasını teklif etmeyiz. Söylediğiniz zaman da, yakınınız da olsa âdil olun ve Allah’a verdiğiniz sözü tutun. Öğüt alıp düşünesiniz diye Allah bunları size emretmiştir.”⁹¹ “Ölçtüğünüzde ölçmeyi tam yapın, doğru terazi ile tartın. Bu daha hayırlı, sonuç bakımından daha güzeldir.”⁹² Dengenin bozulması, hayatı felç eder, fitne, fesat, anarşi ve kargaşa doğurur.

Ölçülülük ilkesi gereğince kişinin tüketiminde meşruiyet hassasiyeti yanında ölçülülük kriterine de riayet etmesi gerekmektedir. Zira ölçülülük makul nispet anlamına gelmektedir. Bu nedenle ilke olarak kişinin tüm ilişkilerinde makul davranmasını gerektirmektedir. Ölçülülük ilkesini, ekonomik ilişkide hak edenin hakkını alması anlamında da yorumlamak gerekir. Mesela makul çalışma saati, makul ücret, makul gider, makul kâr, makul üretim gibi üretim sürecinin her aşamasında makul dengenin tesisi gerekir. Bu şekilde ölçülülük ilkesini somutlaştırmak mümkündür.

⁸⁵ er-Rahman 55/7

⁸⁶ er-Rahman 55/8.

⁸⁷ Kahraman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 5/199.

⁸⁸ el-A’raf 7/31.

⁸⁹ el-İsra 17/29.

⁹⁰ er-Rahman 7-9.

⁹¹ el-En’âm 6/152.

⁹² el-İsra 17/35.

Sonuç

Ekonomi, kıt kaynaklarla insanları sınırsız ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bir bilim dalıdır. Ülkenin yönetim biçimi ve ekonomik yapısı nasıl olursa olsun, iktisat ilmi neyin üretilmesi, nasıl üretilmesi ve kimler için üretilmesine ilişkin sorulara cevap bulmaya çalışmaktadır. Bu sorulara verilecek cevap ise iktisadî sisteminin felsefesini oluşturur. Sosyoloji bilimine göre de ekonomi altı toplumsal kurumdan biri olup, insanın bizzat fiziksel varlığının sürdürülmesi temel işlevini yerine getirmektedir. Kurum ise, sosyal kişilerin temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkmış, süreklilik kazanmış, eşgüdümlemiş, onaylanmış, yaygın sosyal örüntü rol ve ilişki ağıdır. O nedenle kurumlar birbirinden etkilenerek varlıklarını inkişaf ederek sürdürürler.

Hayatın her alanına dokunan İslâm dini insan hayatının önemli bir kısmını teşkil eden ihtiyaçlarının teminini konu alan İslâm iktisadına ilişkin temel ilkeler getirmiştir. İslâm düşünce yapısında sürekli gelişen ve değişen ekonomik yapıyı ayrı ve katı kurallara bağlamak yerine İslâm'ın diğer kurumlarıyla birlikte uyum içinde olmasını sağlayacak bir bakış açısı önerilmiştir. Bu nedenle İslâm'ın temel kaynaklarında ayrıntılarıyla ekonomik bir yapının çerçevesini çizmek yerine ekonomik alana ilişkin genel ilkeler, emir ve tavsiyelerde bulunulmuştur. İslâm dini birey ve toplumu her yönüyle kuşattığı için birey ile toplumu ilgilendiren tüm kuralları bir bütünlük olarak ele almıştır. Bu bakış açısıyla İslâm ekonomik sistemi insan – evren - toplum arasındaki dengeyi kurmuştur.

İslâm ekonomisi sadece dünyevî esasları üzerine ikame edilmemiştir. Dünyevî ihtiyaçlar temin edilirken “amaca giden her yol mubahtır” anlayışı yerine “meşru dairede kalmak ve toplumsal menfaati gözetlemek” şeklindeki temel anlayışı göz önüne alınmıştır. Bu nedenle İslâm ekonomisi, İslâm inanç sistemi içinde kalınarak İslâm felsefesi bakışıyla olayları yorumlamış ve elde ettiği bulgulara göre uygulamayı belirlemiştir. İslâm ekonomik sistemde, uygulamaya yön vermek üzere de birtakım ana ilkeler bulunmaktadır. Söz konusu bu ilkeler, “Adalet ve İhsan İlkesi, Tevhit İlkesi, Özgür İrade İlkesi, Sorumluluk İlkesi, Homo İslâmîcus ve Ölçülülük İlkesi” şeklinde saymak mümkündür.

Tevhit ilkesine göre, yerin ve göğün tek sahibi ve yaratıcısı Allah olduğuna göre, doğal olarak tüm kaynaklar da Allah'a aittir. O zaman insanın söz konusu kaynakları Allah'ın bir emaneti olarak görmesi ve bu hassasiyete uygun kullanması gerekir. Adalet ve ihsan ilkelerine göre ise üretim, tüketim ve paylaşımında ilişkisinde sadece ekonomik kurallar değil insanî erdemlerin de dikkate alınması gerekir. İslâm ekonomisine egemen olan özgür irade ilkesinde, bireysel özgürlük, toplumsal menfaat ve İslâm toplumunun maddî ve manevî alanlarıyla çatışmadığı veya kişinin diğer insanların hakkına girmedığı sürece kısıtlanmaması gerekir. Sorumluluk ilkesi ise Allah'a inanan, rasyonel davranıp Allah'a güvenen, sebeplere başvurup Allah'a tevekkül eden, Allah'ın kullarına hizmet şuuru içinde müteşebbis, kul hakkına saygı gösteren, muhteris değil kanaatkâr bir insan olmak

sorumluluğunu ifade eder. Homo İslâmîcus, İslâm iktisadî sisteminde, toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, azimli ama hırslı olmayan, üretken ama aldatmayan, müteşebbis ama kanaatkâr olan birey tipi tanımlar. Son olarak ölçülülük ilkesi bir taraftan insanlara gerektiği kadar, gerektiği yerde ve zamanında harcamayı, savurganlık ile ifrattan uzak durulmasını, yani israftan kaçınmasını öğütlerken, diğer taraftan ise ticaret erbablarının işlerinde dengeyi gözetmelerini tavsiye etmektedir.

Kaynakça

Acar, Abdullah. "Önceki Ümmetlerin İbadetleri Hakkında Kur'an Kıssalarındaki Bilgiler Kapsamında "İslam Beş Şey Üzerine Bina Edildi" Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I* (2014), 39-68.

Ahmed b Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Baskı 1982.

Akdemir, Furat. "İmanın Değersel Anlamı ve İslâm'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6/ 2* (2016), 37-65.

Akyıldız, Hüseyin. "Tartışılan Boyutlarıyla Homo Economicus". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 13/2* (2008), 29-40.

Altunsaray, Yasin- Ünal, Orhan. "Elektronik Haberleşme Sektöründe Rekabeti Bozucu Fiyat Uygulamaları: Yıkıcı Fiyatlandırma ve Düzenleyici Yaklaşımlar". *Sosyo-Ekonomi Dergisi 2* (2013), 195-224.

Asutay, Mehmet. "İslâm Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı". çev. F. Yardımcıoğlu ve S. Ülev, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi 2/4* (2014), 119-137.

Aydınlı, Yaşar. *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhari* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Chapra, M. Umer. *İslâm ve İktisadi Kalkınma*, çev. Adem Esen, İstanbul: Cantaş Yayınları, 2008.

Çayiroğlu, Yüksel. "İslâm Hukukuna Göre İhtikâr Yasağı". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17/2* (2015), 315-370.

Mevdudi, Ebu'l Ala. *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2. Baskı, 2016.

EFE, Ahmet. "İslâm Ekonomisi Perspektifiyle Bir Büyüme Modeli Çerçevesinde Üretim ve Sosyal Refah Fonksiyonu". *İstanbul İktisat Dergisi 2/67* (2017) 31-58.

el-Maliki, Abdurrahman. *Kapitalizm ve Komünizm'e Alternatif İktisadî Siyaset*. Ankara: Köklü Değişim Yayıncılık, 2007.

Ersoy, Arif. "İslâm İktisadi ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı". *İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi 1* (2015), 37-64.

Eyibil, İrfan. "Tevhid-i Ulûhiyyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme". *Kelam Araştırmaları 11/2* (2013), 181-194.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî. *İdeal Devlet*. çev. Ahmet Arslan, Ankara: Vadi Yayınları, 2. Baskı, 2004.

Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mizânü'l-amel*, Beyrut: Daru'l-kutubi'larabî, 1983.

Gül, Ali Rıza. "İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri". *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslâm'daki Algılanışı*. Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung Yayını, 2010.

Haçkalı, Abdurahman. "İslâm Hukuku Açısından Akit Serbestisi İlkesi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 119-136.

Hafız, el Münziri. *Hadislerle İslâm Tergib ve Terhib*. çev. Kolektif, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2017.

Hassan, Ümit. *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğu Batı yayınları, 6. Basım, 2015.

İbnü'd Deyba, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Ferec, Ebû Muhammed) Vecîhüddîn Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*. çev. Hanifi Akın. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2020.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî. *Mukaddime*. nşr. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.

Kalkavan, Hakan. "Medine Pazarı Perspektifinde Muhtesib ve Agoranomos Karşılaştırması", *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 56-63.

Kallek, Cengiz. *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Kara, Mustafa. "Kur'an'da 'Adâlet Kavramı Ve Güncel Değeri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi DKAB* 34 (2013), 137-172.

Karaman, Hayretin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Mehmet Emin Özafşar vd. *Hadislerle İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Baskı, 2020.

Mohamed Haneef- Islam, M.A. "The Islamic Worldview and Islamic Economics", *International Journal of Economics* 5/1 (2013), 39-65.

Mollavelioğlu, Şükrü- Kanberoğlu Zafer. "İslâm İktisadına Yaklaşımında Yöntemsel Sorunlar", *İslâm Ekonomisi ve Finansı*, ed. Seyfettin Erdoğan-Ayfer Gedikli-Durmuş Çağrı Yıldırım, İstanbul: Umuttepe Yayınları, 2016, 51-71.

Mortazavi, Saeed. "Islamic Economics: A Solution for Environmental Protection". *Working paper at Humboldt State University*, <http://ijtihadnet.com/article-İslâmîc-economics-solution-environmental-protection/>(Erişim: 30.07.2018), 2004.

Nevevi, Muhyiddin. *Riyazüs-Salihin ve Tercemesi*. çev. Kıyamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Baskı, 1981.

Özler, Mevlüt. "Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2012, 41/18-20.

Öztel, Muharrem. "Tanzimat Devri ve Sonrasında Osmanlı Piyasalarında İhtikâr Sorunu". *International Journal Of History* 5/2 (2013), 303-325.

Samuelson, Paul A. *İktisat*. çev. Demir Demirgil, İstanbul: Mentesh Kitabevi, 1970.

Tabakoğlu, Ahmet. "Gayb İnancının Ekonomik Hayata Yansımaları". *İslâm İktisadı: Toplu Makaleler-II*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, 13-28.

Topal, Şevket. "İslâm Hukukunda Alım Satım Piyasasına Yönelik Bazı Düzenlemeler". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 211- 228.

Turan, M. Fatih. "İslâm Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 78- 103.

Uzunallı, Sevilay. "Avrupa Birliği Rekabet Hukuku Işığında Yıkıcı Fiyat Uygulamaları İle Hakim Durumun Kötüye Kullanılması", *Rekabet Dergisi* 11/4 (2010), 59-109.

Weber, Max. *The Protestant Ethic And The Spirit of Capitalism*. London: George Allen and Unwin, 1984.

